

Міністерство освіти і науки України  
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет  
імені Василя Стефаника»

**Надія Когутяк, Володимир Мицько, Юрій Сидорик**

***ДИТЯЧА ПСИХОЛОГІЯ З ПРАКТИКУМОМ***

Комплекс навчально-методичного забезпечення дисципліни  
для підготовки бакалаврів усіх напрямів

Івано-Франківськ

2020

УДК 159.922  
ББК 88я7

*Друкується за ухвалою Вченої ради Інституту післядипломної освіти та довузівської підготовки ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (протокол № 3 від 23.12.2020 ).*

Рецензенти:

**Миколайчук М.І.** кандидат психологічних наук, доцент, заступник завідувача кафедри психології та психотерапії Українського Католицького Університету

**Сметаняк В.І.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології та психології розвитку ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника"

*Когутяк Н.М., Мицько В.М., Сидорик Ю.Р.* Дитяча психологія з практикумом. Комплекс навчально-методичного забезпечення дисципліни. – Івано-Франківськ, 2020. – 124 с.

Комплекс навчально-методичного забезпечення, розроблений відповідно до діючої програми з курсу «Дитяча психологія з практикумом», узагальнює і систематизує теоретичні й методичні матеріали для керівництва навчальною роботою студентів. Авторами запропоновані програмовий зміст та вимоги з дисципліни, науково-дослідницькі завдання, тематика та плани семінарських занять, напрями самостійної роботи.

Для студентів вищих навчальних закладів спеціальності «Психологія», «Початкова освіта», «Дошкільна освіта».

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2020

## З М І С Т

Пояснювальна записка.....	4
I. Загальні відомості	5
II. Розподіл навчального часу .....	5
III. Мета і завдання навчальної дисципліни .....	6
IV. Зміст навчального матеріалу	8
4.1. Опис та структура навчальної дисципліни .....	8
4.2. План-конспекти лекційних занять .....	10
➤ Тема 1. Предмет та методи дитячої психології. Закономірності психічного розвитку у дитинстві.....	10
➤ Тема 2. Методологічні й організаційно-методичні засади оцінки психічного розвитку дитини .....	12
➤ Тема 3. Особливості оцінки психічного розвитку дитини на ранніх етапах онтогенезу .....	16
➤ Тема 4. Загальна характеристика та методичні засоби оцінки психічного розвитку дошкільника та молодшого школяра .....	29
➤ Тема 5. Психологія підлітка та методичні засоби оцінки його психічного розвитку .....	54
➤ Тема 6. Способи дослідження психологічних особливостей ранньої юності .....	77
4.3. Плани семінарських занять та самостійна робота студента .....	91
4.4. Завдання для практичних занять .....	101

## Пояснювальна записка

Професійна підготовка психолога базується на здобутті фахових знань про факти, механізми і закономірності розвитку психіки людини, становлення її як особистості. Сучасний психолог зобов'язаний знати науково обґрунтовані методи й прийоми вивчення особливостей психічного розвитку людини в процесі навчально-виховних впливів, вміти їх використовувати у професійній діагностичній роботі.

Комплекс навчально-методичного забезпечення визначає обсяги знань, які повинен опанувати бакалавр відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики, алгоритму вивчення навчального матеріалу дисципліни «Дитяча психологія з практикумом», необхідне методичне забезпечення, складові та технологію оцінювання навчальних досягнень студентів. Її вивчення передбачає розв'язання низки завдань фундаментальної професійної підготовки фахівців вищої кваліфікації, зокрема: опанування системою знань про суть і закономірності психічного розвитку дітей різного віку, становлення їх діяльності, пізнавальної сфери та їх наступну інтеріоризацію, специфіку і вплив соціальної ситуації розвитку дитини на становлення її особистості, процеси і механізми соціалізації, вікові та індивідуальні аспекти найважливіших психічних новоутворень (“я”, “я сам”, “ієрархія мотивів”, “психологічна готовність до школи”), розвиток світогляду і особистості студентів, формування у них високого рівня професійної готовності і конкурентоспроможності у галузі освіти відповідно до вітчизняних та європейських стандартів.

## I. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

Навчальна дисципліна *«Дитяча психологія з практикумом»* забезпечує формування професійних компетентностей випускників зі ступенем «бакалавр» щодо всебічного особистісного і соціального розвитку дитини, захисту її психічного здоров'я і соціального благополуччя.

Навчальна дисципліна належить до циклу нормативних навчальних дисциплін циклу професійної підготовки.

Предмет навчальної дисципліни – *психічний та соціальний розвиток дитини у всіх його проявах; засоби професійного впливу на розвиток дитини з метою його оптимізації.*

Міждисциплінарні зв'язки: *вікова психологія, психологія розвитку, психологія навчання та виховання, психодіагностика.*

## II. РОЗПОДІЛ НАВЧАЛЬНОГО ЧАСУ

Розподіл навчальних годин навчальної дисципліни викладено відповідно до робочого навчального плану.

### III. МЕТА І ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Професійна підготовка студента до компетентного вирішення навчальних завдань знайшла у комплексі свою реалізацію через таку побудову змісту кожної теми, де головна увага приділяється проблемі налагодження спілкування психолога з дитиною та з найближчим її оточенням з опорою на сучасні наукові досягнення.

З огляду на це *метою* навчального курсу «Дитяча психологія з практикумом» є ознайомити студентів з основними шляхами, способами, прийомами, методиками отримання інформації психологічного характеру про розвиток дитини, виробити вміння проводити дослідження, спостерігати й аналізувати поведінку дітей різного віку. Все це сприяє зростанню як теоретичної, так і практичної компетентності майбутнього психолога.

Основними *завданнями* курсу є:

- виробити професійні вміння та навички дослідження динаміки психічного розвитку дитини і, таким чином, поглибити теоретичні знання студентів з вікової та педагогічної психології, з психології розвитку;
- ознайомити студентів із різноманітними методами і методиками, основами організації і проведення психологічного дослідження особливостей розвитку дитини;
- навчити творчо використовувати новітні досягнення психолого-педагогічної науки.

Виходячи з мети та основних завдань навчального курсу, даний комплекс навчально-методичного забезпечення містить різні форми й методи навчально-методичної роботи, які орієнтують студентів на самостійну творчу учбову діяльність, оволодіння навичками та вміннями працювати з методиками й використовувати їх у своїй практичній діяльності. При формуванні комплексу були обрані відомі та досить прості методи і прийоми дослідження, аналізу й інтерпретації кількісних і якісно-типологічних показників. Перед кожною темою практикуму студенту рекомендується ознайомитися із лекційним

матеріалом, що присвячений огляду методів і основних результатів дослідження певних психологічних властивостей дитини.

У роботі з комплексом рекомендується дотримуватися певного порядку:

1. Перед початком заняття повторити вивчений теоретичний матеріал з вікової та педагогічної психології. З цією метою у посібнику подані запитання для самоконтролю базових положень кожної теми.

2. Ознайомитися зі змістом теми, запланованої на практичне заняття. Завчасно підготувати необхідні матеріали для виконання вправ та завдань.

3. Керуючись знаннями та вміннями, засвоєними під час вивчення курсів «Вікова психологія», «Педагогічна психологія», дати розгорнуті відповіді на психологічні задачі практичного спрямування.

У результаті опанування курсу студенти повинні

*знати*: рекомендовані методи дослідження динаміки психічного розвитку, основні фактори і рушійні сили даного процесу, механізми і закономірності впливу навчально-виховного процесу на розумовий розвиток та особистісне становлення людини;

*вміти*: оперувати методами і методиками, психологічною термінологією, з'ясовувати індивідуальні відмінності дітей і підлітків, оптимізувати психологічні умови розвитку цілісної та гармонійної особистості.

## IV. ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ

### 4.1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
		денна форма навчання
Кількість кредитів ЄКТС – 9,0	Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки (шифр і назва)	Професійно орієнтована, обов'язкова
Модулів – 3	Спеціальність (професійне спрямування): 053 Психологія	<b>Рік підготовки:</b> 2-3-й
Змістових модулів – 3		<b>Семестр</b> 4-5
Індивідуальне науково-дослідне завдання  _____ (назва)		
Загальна кількість годин - 270		<b>Лекції</b> 12+8=20 год.
Тижневих годин для денної форми навчання (4 / 5 семестр):  аудиторних – 4,0 / 2,0 самостійної роботи студента – 6,0 / 4,0		<b>Практичні</b> 20+12 = 32 год.
	<b>Семінарські</b> 28 + 10 = 38 год.	
	<b>Самостійна робота</b> 120 + 60 = 180 год.	
	<b>Індивідуальні завдання:</b> - - год.	
	<b>Вид контролю:</b> Залік – 4 семестр Екзамен - 5 семестр	



## Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	усього го	Денна форма навчання			
		л	сем	пр	с.р.
1	2	3	4	5	6
<b>Модуль I. Дитяча психологія в системі наукової та практичної діяльності психолога</b>					
<i>Тема 1. Предмет та методи дитячої психології. Закономірності психічного розвитку у дитинстві</i>	14	2	2		10
<i>Тема 2. Методологічні й організаційно-методичні засади оцінки психічного розвитку дитини</i>	14	2	2		10
<b>Разом за змістовим модулем</b>	<b>28</b>	<b>4</b>	<b>4</b>	<b>0</b>	<b>20</b>
<b>Модуль II. Психологія раннього та зрілого дитинства</b>					
<i>Тема 3. Особливості оцінки психічного розвитку дитини на ранніх етапах онтогенезу</i>	14	2	2		10
<i>Тема 4. Загальна характеристика та методичні засоби оцінки психічного розвитку дошкільника та молодшого школяра</i>	16		2	4	10
<b>Разом за змістовим модулем</b>	<b>30</b>	<b>2</b>	<b>4</b>	<b>4</b>	<b>20</b>
<b>Модуль III. Психологія дорослішання</b>					
<i>Тема 5. Психологія підлітка та методичні засоби оцінки його психічного розвитку</i>	18	2	2	4	10
<i>Тема 6. Особливості дослідження психологічних характеристик ранньої юності</i>	14		2	2	10
<b>Разом за змістовим модулем</b>	<b>32</b>	<b>2</b>	<b>4</b>	<b>6</b>	<b>20</b>
<b>Усього годин</b>	<b>90</b>	<b>8</b>	<b>12</b>	<b>10</b>	<b>60</b>

## 4.2. План-конспекти лекційних занять

### Тема 1. Предмет та методи дитячої психології. Закономірності психічного розвитку у дитинстві

#### ПЛАН ОБГОВОРЕННЯ

- 1.1. Предмет і структура дитячої психології.
- 1.2. Принципи вивчення психіки дитини.
- 1.3. Класифікація методів дитячої психології.

#### Конспект лекції

##### *1.1. Предмет і структура дитячої психології.*

Дитяча психологія є окремою частиною вікової психології, що вирізняється самостійним предметом досліджень. Цей предмет задається окремим відрізком індивідуального життєвого шляху особистості, - дитинством. У вітчизняних посібниках та навчально-методичних розробках наявні різні трактування поняття дитинства, а отже і предмету дитячої психології. Отже, основні підходи до трактування тривалості дитинства:

- 1) обмежується періодом від народження до початку шкільного навчання дитини (Я. Л. Коломінський, Е. А. Панько, Р. В. Павелківа, О. П. Цигипало, О. О. Смірної, О. О. Шаграєвої)
- 2) включає період життя від народження до повноліття, або ж до завершення юнацького віку («Конвенцію про права дитини», «Енциклопедія сучасної України», Т.В. Дуткевич, О.М. Дубовик та ін.)

У загальній структурі дитячої психології виділяють психологію новонародженого, психологію дитини раннього віку, дитини-дошкільника, молодшого школяра, психологію підлітка, психологію ранньої юності.

##### *1.2. Принципи вивчення психіки дитини.*

Дитина потребує постійної турботи та захисту оточуючих від шкідливих для її розвитку зовнішніх впливів. Особлива вразливість, пластичність дитячої психіки зумовлює підхід

дорослого до дослідження внутрішнього світу дитини, побудований на основі *принципу гуманізму* і педагогічного оптимізму з вимогою «Не зашкодь». Другий принцип – *ефективності й науковості* – передбачає валідне і обґрунтоване застосування методів діагностики та впливу на дитину. *Принцип детермінізму* активно розроблявся С. Л. Рубінштейном. Його сутністю є основоположна закономірність психіки: зовнішні впливи діють через внутрішні умови. Із принципу детермінізму походить *принцип взаємозв'язку і взаємозумовленості психіки, свідомості та діяльності* (також розроблений С. Л. Рубінштейном). Психіка і діяльність виступають як дві сторони одного явища. *Принцип розвитку психіки та свідомості в діяльності* стверджує, що діяльність виступає як умова не тільки прояву, але й розвитку психіки дитини. *Принцип комплексності, системності й систематичності* передбачає, що одне дослідження не дає повної картини психічного розвитку дитини. *Принцип вікового, індивідуального і особистісного підходу* має на увазі, що загальні закони психічного розвитку виявляються у конкретній дитини в індивідуальних формах.

### 1.3. Класифікація методів дитячої психології

Методи дитячої психології можна розподілити на чотири групи.

- 1 група вирізняється за організаційним критерієм і включає:
  - порівняльний метод, який ще називають методом вікових або поперечних зрізів. Він передбачає одночасне вивчення певного психічного явища у різних вікових груп з метою виявлення його динаміки;
  - лонгітюдний – передбачає дослідження динаміки певного психічного явища у одних і тих же конкретних дітей або їх груп протягом тривалого часу (кількох років);
  - комплексний – в дослідженнях беруть участь різні спеціалісти (фізіологи, гігієністи, педагоги і психологи).
- 2 група це емпіричні методи (методи збору емпіричного матеріалу), до яких належить:
  - спостереження та самоспостереження;
  - експеримент – природний, лабораторний.

3 група – психодіагностичні методи – виявляють актуальний рівень розвитку психіки чи особистості дитини (тести).

4 група – додаткові методи, які самі по собі не забезпечують достатньої об'єктивності результатів – аналіз продуктів діяльності, аналіз класних і шкільних документів, біографічні методи, бесіда, інтерв'ю.

5 група – методи обробки результатів, що включають кількісну обробку методами математичної статистики (кореляційний, дисперсійний, факторний аналізи) та якісну обробку шляхом диференціації результатів за типами, видами, варіантами, їх категоризацію.

## **Тема 2. Методологічні й організаційно-методичні засади оцінки психічного розвитку дитини**

### **ПЛАН ОБГОВОРЕННЯ**

2.1. Методологічні аспекти діагностики структури психічного розвитку.

2.2. Етапи дослідження психічного розвитку особистості.

2.3. Вимоги до методичних засобів і стимульних матеріалів.

2.4. Особливості проведення дослідження дітей різного віку.

### Конспект лекції

#### *2.1. Методологічні аспекти діагностики структури психічного розвитку дитини*

Мета психологічної діагностики (оцінки) психічного розвитку особистості. Вклад у методологію діагностики Л.С. Виготського, О. Р. Лурії, Б.В.Зейгарник, Г.Е. Сухарьової, М.С. Певзнер, Т.А. Власової, С.Л.Рубінштейна, К.М. Гуревича та ін.

Постнекласична фаза розвитку сучасних наукових галузей. Синергетична парадигма аналізу психічного розвитку. Основні критерії придатності моделі аналізу: правильність прогнозу психічного розвитку особистості; релевантність цієї моделі досліджуваній феноменології; схоплення механізмів психічного розвитку.

Фактори, що визначають розвиток: регуляторний (визначає формування довільної регуляції психічної активності людини); просторовий (визначає розвиток просторово-часових уявлень); афективний (основа формування базової системи афективної сфери) (за Н.Я. Семаго, М.М. Семаго).

Діагностика особливостей психічного розвитку: її статичний, зрізовий характер та здатність охоплювати динамічні характеристики.

Зміна показників психічного розвитку в процесі використання конкретних методичних засобів через виснаження чи перенасичення, перезбудження або ж інші зміни в діяльності. Принцип цілісного врахування динаміки стану респондента.

## *2. 2. Етапи дослідження психічного розвитку дитини*

Принцип врівноваження необхідності і достатності інформації про респондента та мінімізації затрат часу і зусиль (спеціаліста та респондента). Реалізація його через коригування змін складності завдань (чергування складних, енергозатратних методик і легких), багатоаспектність аналізу результатів виконання окремих діагностичних методик.

Критерії характеру психодіагностики:

- 1) форма проведення: індивідуальна чи групова;
- 2) вид діагностичного процесу: скринінг чи поглиблена психологічна діагностика;
- 3) етапність процедури: первинна, динамічна (повторна), підсумкова;
- 4) пролонгованість оцінки: моніторингова і зрізова;
- 5) характер оцінки: експертна оцінка як диференційно-рівнева (кількісні характеристики) або ж диференційно-типологічна (якісні характеристики).

Етапи оцінки психічного розвитку:

I. Виокремлення дітей, що потребують спеціалізованої допомоги (н-д: розвивальної програми в межах нормативного розвитку);

II. Поглиблена якісна оцінка особливостей психічного розвитку дитини для визначення конкретних видів і напрямів такої допомоги.

У другому етапі виокремлюють такі послідовні дії психолога:

- 1) підготовка до проведення дослідження, первинний аналіз даних;
- 2) збір психологічного анамнезу;
- 3) побудова діагностичної гіпотези з попередньою типологізацією варіанту розвитку дитини;
- 4) безпосереднє дослідження, в процесі якого коректується попередня діагностична гіпотеза, комплекс запропонованих методик, порядок і характер їх пред'явлення;
- 5) аналіз отриманих результатів, прогнозування подальшого розвитку, рекомендації щодо навчання, виховання чи спеціалізованої допомоги;
- 6) складання психологічного висновку за результатами дослідження.

Психологічний висновок (психологічний діагноз) повинен одночасно пов'язати, об'єднати особливості проявів розвитку, що спостерігались, їх причини (як біологічні, так і соціальні), ресурсні та компенсаторні можливості особистості. Такий аналіз повинен здійснюватися у відповідності з принципом теоретико-методологічного позиціонування. Психологічний діагноз – це співставлення стану дитини зі стійкою сукупністю психологічних змінних, що обумовлюють певні параметри діяльності чи стану досліджуваного (А.Ф.Ануфрієв; Н.Я.Семаго, М.М.Семаго).

### *2.3. Вимоги до методичних засобів і стимульних матеріалів*

Основними вимогами, яким повинні відповідати методичні матеріали, є:

1. Стандартність, незмінність у часі стимульних матеріалів методик, а також технології їх пред'явлення. Будь-яка зміна стимульних матеріалів потребує напрацювання нового досвіду і приведе до втрати цінної якісної інформації, що напрацьовувалася багато років. Нові методики повинні

враховувати різноманітні (в тому числі освітні) соціокультурні особливості сучасного покоління.

2. Методика повинна мати досить тривалий термін апробації на сучасній популяції.

3. Реалізація вікового підходу до досліджень психічного розвитку. Бажано, щоб градації складності методики поширювалися на декілька періодів дитинства.

4. Отримувані результати повинні мати якісні і кількісні нормативні показники, що характеризують сучасну популяцію.

#### *2.4. Особливості проведення дослідження дітей різного віку*

Дослідження психічного розвитку дитини віком 3-3.5 років. Особливості та умови організації продуктивної діяльності дитини в процесі діагностичної взаємодії. Послідовність застосування різних методів та методик.

Вплив довільності психічних процесів на проведення діагностичної процедури з дитиною 4-5 років. Старший дошкільний, молодший шкільний та підлітковий вік: особливості встановлення контакту з респондентом, підтримання ефективної працездатності впродовж психодіагностичного обстеження.

### **Тема 3. Особливості оцінки психічного розвитку дитини на ранніх етапах онтогенезу**

#### **ПЛАН ОБГОВОРЕННЯ**

3.1. Засади збору психологічного анамнезу щодо розвитку дитини на етапах пренатального, немовлячого та раннього дитинства.

3.2. Приклади експериментальних досліджень психічного розвитку дитини у немовлячому віці.

3.3. Зразки експериментальних досліджень психічного розвитку у ранньому дитинстві.

*Конспект проблемно-орієнтованої лекції*

#### *4.1. Засади збору психологічного анамнезу щодо розвитку дитини на етапах пренатального, немовлячого та раннього дитинства*

При зборі психологічного анамнезу щодо розвитку дитини на пренатальному та немовлячому етапах психолог звертає увагу на такі дані:

- особливості перебігу вагітності матері у фізіологічному та психологічному планах;
- характер і особливості пологів;
- характер поведінкової активності дитини на першому році життя (сон, рухливість, апетит);
- наявність страхів зміни освітлення, гучних звуків, страх перед відсутністю матері, реакція на чужих людей;
- ретроспективна оцінка матір'ю свого емоційного стану в цей час;
- розвиток моторних навичок (піднімання голови, сидіння, повзання, ходьба);
- психоемоційний розвиток (перша посмішка, комплекс пожвавлення, страх чужого обличчя, характер маніпуляцій з іграшкою, супровід ігрових дій мімікою, зміна їх при наявності чи відсутності значущих осіб);
- розуміння інтонації дорослих, терміни і особливості власного мовленнєвого розвитку (лепет, агукання, перші слова, вказування на власні частини тіла);
- захворювання і травми першого року життя.

При з'ясуванні історії розвитку дитини від 1-го до 3-х років фіксуємо такі моменти:

- хто доглядав, де перебувала дитина в цей час;
- коли дитина пішла в дитсадок і як пройшов період адаптації;
- чи відбувалися якісь значущі зміни у сімейному чи соціальному стані батьків (розлучення, переїзд, народження молодшої дитини);
- коли вперше був використаний займенник «Я»;
- особливості емоційного розвитку і розвитку комунікативних навичок;



- особливості ігрової діяльності (які предмети й іграшки найбільше подобались, в яких умовах, і які дії з ними проводились);
- перебіг нормативної кризи 3-х років;
- наявність і характер страхів;
- характер засинання і сну дитини (скрегіт зубами, психомоторне збудження);
- розвиток побутових навичок (самостійна їжа, заціпання блискавки, спроби одягтись / роздягтись самостійно);
- помічаються терміни формування самостійних навичок чистоплотності (коли почали привчати до горщика і як);
- захворювання, наявність травм і госпіталізацій тощо.

#### 4.2. *Приклади експериментальних досліджень психічного розвитку дитини у немовлячому віці*

1. *Поспостерігайте (або пригадайте), як, у якій послідовності відбувається розвиток хапальних рухів. За допомогою якого принципу розвитку можна пояснити появу вміння тримати чайну чашечку двома-трьома пальцями? Принцип диференціації психічних функцій Карла Ернста фон Байєра (19 ст.): помітив, що ще в ембріональному розвитку характерними є зміни від часткового до загального, від простого до складного.*
2. *Яким чином батьки можуть прискорити моторний розвиток їх немовляти? Наведіть приклади етнокультурних досліджень. У порівнянні з дітьми, які більшу частину дня проводять у колісці, ліжечку, африканські немовлята зазвичай починають ходити до 10 місяців, оскільки одразу після народження звикають до інтимного і ритмічного фізичного контакту з матір'ю, коли вона несе їх на спині у вертикальному положенні. Водночас, діти у віці двох тижнів частіше махають ручками, якщо бачать їх, а це свідчить про те, що вони вчать візуально контролювати свої рухи.*

3. Поспостерігайте, скільки часу немовля здатне слідкувати за яскравим новим предметом у віці 2, 4 та 6 тижнів від народження.
4. Поясніть логіку експериментального дослідження Ж.Піаже наявності у немовлят знання «постійності об'єкта». Поясніть за допомогою відомої вам теорії розвитку сенсомоторного інтелекту. *За Ж.Піаже, для немовляти існує тільки той світ, який знаходиться у зоні його сприйняття тут-і-зараз. Таким чином, у немовлят ще немає знання про постійність об'єкта, яке не залежить від його сенсорних чи моторних взаємодій з ним. Н-д: якщо дитина з цікавістю дивиться на нову іграшку, а потім її заховують, то вона не шукає її і не реагує на її зникнення. У віці 8 місяців немовлята вже починають шукати цю іграшку, яку заховали чи вона впала. Проте це знання постійності об'єктів ще не є досконалим. Експеримент: дослідник ховає на очах у 9-місячної дитини іграшку справа під покривало, а потім сам же і знаходить іграшку у тому ж місці, де заховав. Надалі ситуація продовжується, і дитина самотійно декілька раз знаходить заховану іграшку справа. Коли ж експериментатор на очах у дитини ховає іграшку зліва під покривало, немовля продовжує шукати іграшку справа, як і в попередні рази.*
5. Поясніть «ефект А-не-Б» (за Ж.Піаже) як специфічну помилку теорії мислення немовляти. Яким чином можна експериментально виявити прояв цього ефекту у 9-місячного немовляти? *А – це місце, куди об'єкт був захований у перший раз, Б – місце де об'єкт був захований наступного разу. Ж.Піаже пояснював цю помилку відсутністю уявлення немовляти про існування об'єкта незалежно від власних дій. Дитина вірить, що її власна дія по знаходженню іграшки є незмінною характеристикою цієї іграшки. Тобто, дитина не шукає іграшку, а шукає-іграшку-яку-знайшла-справа. Проте сучасні дослідження свідчать, що такі положення Ж.Піаже є помилковими.*

*Знайшовши предмет у місці А, у дитини є підготовлена реакція «знаходження об'єкта у місці А», та щоб знайти іграшку у місці Б, дитина повинна подолати засвоєну звичку, що для неї складно. Так, багато немовлят у цій ситуації уважно слідкують поглядом за діями експериментатора і продовжують дивитися на місце, де була захована іграшка, але рука за звичкою тягнеться у місце А. Сучасні дослідження пояснюють цей факт незрілістю префронтальної зони кори головного мозку.*

6. Як перевірити наявність перцептивного «ефекту звання» у 4-місячних немовлят? Опишіть класичний експеримент або власну версію його дослідження. *Н-д: 4-місячній дитині демонстрували на екрані рухомий стержень, який коливався з боку в бік позаду бруска, що заступав центральну частину стержня. Це демонстрували до того часу, поки дитина не переставала дивитися на екран (ефект звання). Тоді дослідник демонстрував дитині вже два тестових екрани, де на одному був зображений цілий стержень, що рухався аналогічно, а на іншому – два однакових шматки стержня, що синхронно рухалися так, як і у попередніх випадках. Чотиримісячне немовля спостерігало за другим експериментальним екраном значно довше, ніж за першим, що свідчить про розуміння цілісності рухомого стержня (тому ця картинка для нього не є новою і цікавою). Другий випадок є новим і незрозумілим для такої дитини, тому потребує додаткового часу для вивчення.*

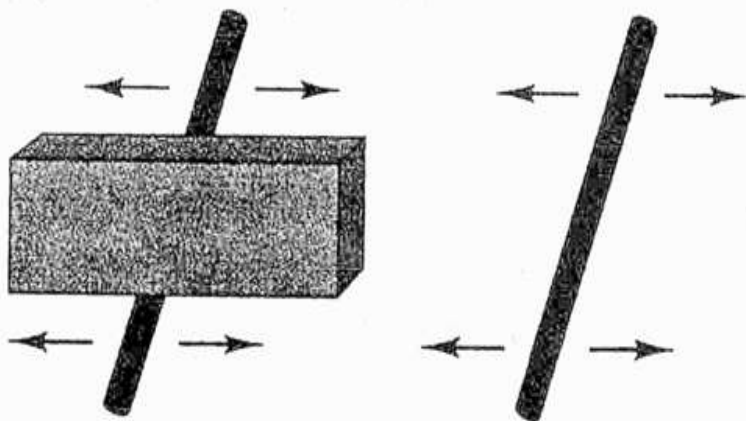


Рис. 2.

7. Опишіть експеримент, який доказує наявність у немовлят 4-5 місяців уявлення про постійність фізичних властивостей об'єктів сприйняття. Мета такого експерименту – це виявити чи розуміють немовлята, що два предмети не можуть займати один і той самий простір у той самий час. Експериментатор показує дитині стіл, посередині якого знаходиться середнього розміру коробочка. Перед нею знаходиться дощечка, яка обертається довкола стержня, прикріпленого до столу. Спершу дощечка лежить горизонтально, щоб коробочку було добре видно. Але потім дощечку поступово піднімають догори, закриваючи коробочку від погляду немовляти. Далі експериментатор демонструє два варіанти розвитку подій. У першому: дощечка зупиняється, опершись на коробочку, а потім її знову опускають у вихідне положення. У другому випадку: дощечку піднімають до коробочки, а потім непомітно коробочку забирають, і дощечка продовжує свій рух. У відповідний момент – коробочку знову ставили на її місце. Перший варіант є підтвердженням фізичних властивостей предметів, а другий суперечить їм, оскільки і коробочка, і дощечка не можуть одночасно займати

одне і те ж місце. Немовлята 4-х місяців реагують на цей експеримент так само як і дорослі – з подивом. Тобто, у них вже є певні уявлення про сталість фізичних властивостей у просторі.

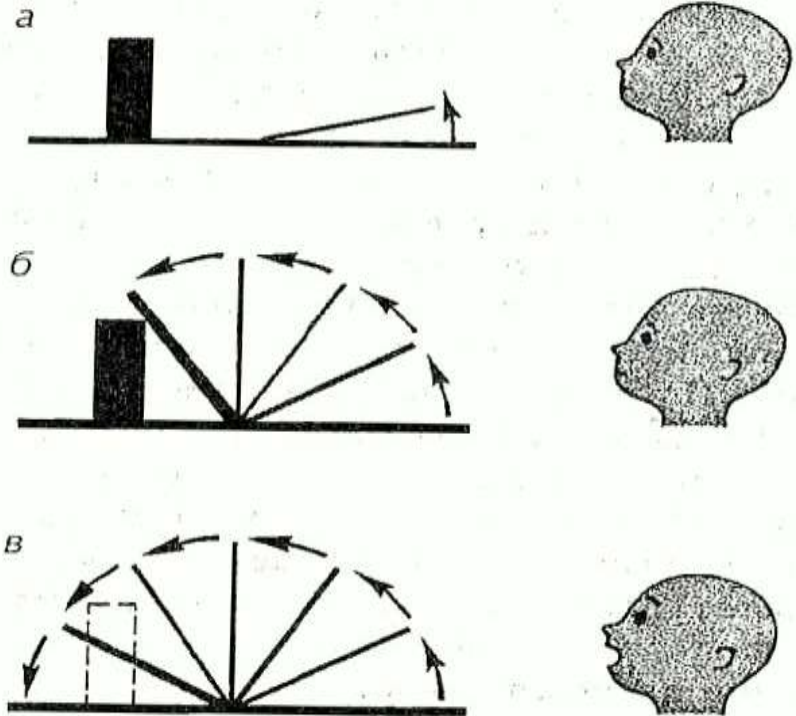


Рис. 3.

8. Поясніть, на чому ґрунтувались висновки вчених про генетично обумовлену потребу у соціальних контактах загалом та сприйнятті людського обличчя зокрема?
1. З'ясовано, що перші прояви емпатії можна спостерігати вже у 2-3-денних малюків: коли вони чують плач іншого немовляти, то теж починають плакати, а їх серце починає прискорено битися. Це означає, що

соціальна емпатія у дітей формується вже з перших годин після народження, або ж є вродженою (це стосується найбільш простих форм емоційного співпереживання). 2. Одна група дослідників вивчала новонароджених через 9 хвилин після їх народження. Експериментатор тримав кожного з них на колінах і проносив перед їх очима малюнки. Новонароджені повертали голову і дивилися довше на той малюнок, на якому було зображене обличчя, а не там, де було схематично показано риси обличчя у хаотичному порядку. Було доказано, що це проявляється субкортикальний механізм, який зникає у 1-2 місяці, а на його місце приходять більш досконалі механізми впізнання.

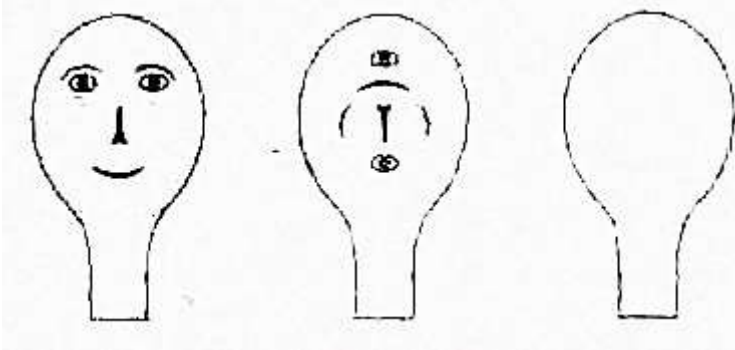


Рис. 4.

9. Опишіть експериментальний досвід вивчення пам'яті у немовлят. До ноги тримісячного немовляти прикріпили шнурівку. Як тільки дитина смикала ногою, то це викликало рух іграшки, що була підвішена перед її обличчям. Немовля швидко вловило цей зв'язок і з насолодою щоразу смикало ніжкою. Через два тижні дитині варто було показати тільки рухи іграшки, щоб викликати смикання ніжкою. Навіть через два місяці при нагадуванні експериментатором погойдування іграшкою, дитина реагувала відповідним чином. Таке дослідження доказує, що немовлята можуть пам'ятати свій ранній досвід тривалий час, і такі спогади виступають

*фундаментом для подальших, більш дорослих мнемонічних операцій.*

10. У чому полягає «буфетна теорія любові до матері» у немовлят? *Теорія З.Фройда, який пояснював дитячий страх перед відсутністю матері тим, що дитина боїться залишитися без їжі. Тобто, матір розглядається тут як ємність для їжі для немовлят. Ця теорія була спростована Харрі Харлоу в експерименті з переляканими мавпочками.*
11. У чому полягає психологічне значення страху немовлят перед незнайомими ситуаціями? *Десь у віці 6-8 місяців діти починають усвідомлювати значення для них матері і активно протестують проти розлуки з нею. За британським психоаналітиком Джоном Боулбі страх перед усім незнайомим є вродженим і притаманний більшості ссавців, птахів і відповідно людям. Такий страх необхідний, бо найменша небезпека для немовляти без матері може стати непоправною.*
12. Як впливає на прив'язаність дітей до батьків жорсткий (з частими покараннями) стиль виховання? Чи існують тут паралелі із феноменом стокгольмського синдрому? *Страх перед незнайомою небезпекою та пошук захисту у батьків завжди взаємопов'язані у немовлят. Навіть, якщо небезпека йде від самих батьків, діти шукають захисту у них же. Діти, яких суворо карають, прив'язані до своїх батьків ще сильніше. Батьки викликають страх, але тільки вони і можуть захистити. Цей феномен схожий до стокгольмського синдрому, коли у жертви розвиваються романтичні почуття до агресора.*
13. Опишіть експеримент Харрі Харлоу, що пояснює феномен прив'язаності через «комфорт від контакту». *Х.Харлоу сам вирощував новонароджених макак-резусів. Кожна мавпочка жила в клітці, де знаходились два пристрої, що імітували матір: один з дротів, але з пляшечкою молока, а інший – без пляшечки, але махровий, м'який. Коли мавпенята були налякаї, вони бігли завжди*

до махрової мавпочки, бо вона імітувала справжню на дотик (наче шерсть, за яку можна схопитися) матір. Таким чином «комфорт від контакту» виявився важливішим від їжі у ситуації страху.

14. Яким чином Марі Ейнсворт запропонувала вивчати надійність прив'язаності немовляти до матері? Які можливі причини ненадійної прив'язаності до матері у немовлят? Як така прив'язаність впливає на особливості подальшого соціального розвитку? Дослідниця запропонувала вивчати прив'язаність дітей 11-15 місяців до матері. Дитину приводили в незнайому кімнату, де було багато іграшок, і де вона могла гратися у присутності матері. Трохи пізніше в кімнату заходила незнайомка, деякий час розмовляла з матір'ю. Наступний крок – коротка розлука дитини з матір'ю: вона виходить, а дитина залишається на одинці з незнайомою людиною. Через декілька хвилин мати повертається у кімнату, а незнайомка виходить. Ейнсворт і її колеги виокремили три категорії прив'язаності. «Надійна прив'язаність»: діти граються з іграшками, досліджують простір довкола себе поки мати знаходиться поруч. Їх розчаровує, коли мама виходить з кімнати, але з радістю зустрічають її повернення. «Ненадійна прив'язаність» як «тривожна/протидіюча»: не вивчають кімнату навіть у присутності матері, а після її виходу відчують панічний страх. Після повернення матері поведяться неоднозначно: спершу біжать до неї, щоб вона обняла, а потім чимдуж відбиваються. Наступна модель – «ненадійна прив'язаність»: «тривожна/унікаюча»: такі діти поведяться стримано і замкнено з самого початку, вони майже не розчаровуються, коли матір виходить, ігнорують її коли вона повертається.



Номер епізоду	Присутні	Тривалість	Короткий опис ситуації
1	Мама, дитина і спостерігач	30 с	Спостерігач запрошує маму і дитину в експериментальну кімнату, потім покидає їх
2.	Мама і дитина	3 хв.	Дитина досліджує кімнату та іграшки, мама не приймає участі. Якщо необхідно, вона стимулює гру через 2 хв.
3.	Незнайома, мама і дитина	3 хв.	Входить незнайома. Перші 1,5 хв.: незнайома розмовляє з мамою. Другі 1,5 хв.: незнайома підходить до дитини. Через 3 хв. мама, не привертаючи уваги, покидає кімнату
4.	Незнайома і дитина	3 хв. чи менше (якщо дитина надто розчарована)	Перший епізод розлуки. Незнайома пристосовує свою поведінку до поведінки дитини
5.	Мама і дитина	3 хв. чи більше (якщо дитині необхідно більше часу, щоб знову захопитися грою)	Перший епізод зустрічі. Мама схвалює і / чи втішає дитину, потім садить її знову до іграшок. Кінець епізоду: мама покидає кімнату, говорячи: «Па-па!»
6.	Дитина сама	3 хв. чи менше	Другий епізод розлуки
7.	Незнайома і дитина	3 хв. чи менше	Продовження другої розлуки. Входить незнайома. Вона пристосовується до поведінки дитини
8.	Мама і дитина	3 хв.	Другий епізод зустрічі. Мама входить, звертається до дитини, бере її на руки. Тим часом незнайома непомітно покидає кімнату

Група А – ненадійна прив’язаність унікаючого типу: явне уникання близькості чи взаємодії з матір’ю в епізодах зустрічей.

Дитина або ігнорує свою матір, коли вона повертається, або змішує свою радушність з реакціями уникання – відвертається, проходить мимо, відводить погляд. Якщо дитину беруть на руки, то вона проявляє невелике (або взагалі не проявляє) прагнення чіплятися чи противитись тому, щоб її відпустили. Прагнення поводитись із незнайомкою так само, як і стосовно матері, але, більш ймовірно, з меншим уникненням. Дитина або не відчуває стресу під час розлуки, або ж стрес, очевидно, обумовлений тим, що дитина залишилась одна, а не відсутністю матері. Це більш помітно, якщо дитина не відчуває стресу, коли присутня незнайомка, і навіть стрес, від того, що дитина залишилась одна, пом'якшується, коли повертається незнайомка.

Група В – надійна прив'язаність: дитина хоче чи близькості і контакту з мамою, чи взаємодії з нею. Вона активно шукає цього, особливо в епізодах зустрічей. Якщо вона встановлює контакт, то прагне підтримувати його чи протидіяти послабленню контакту. Дитина реагує на появу мами посмішкою чи плачем, або ж прагненням підійти. Помітно, що дитина більше зацікавлена у взаємодії з матір'ю, ніж з незнайомкою.

Група С – ненадійна прив'язаність амбівалентно-протидіючого типу: дитина яскраво демонструє поведінку спротиву контакту і взаємодії, особливо сильно в епізоді 8. Дитина може зовсім не проявляти прагнення ігнорувати маму в епізодах зустрічей чи проявляти його слабо, відвертатися. Вона може демонструвати загалом «дезадаптивну поведінку в ситуації з незнайомкою. Як правило, діти цієї групи яскравіше проявляють свій гнів, ніж немовлята інших груп, або поводить пасивно.

### *3.3. Приклади експериментальних досліджень психічного розвитку ранньому дитинстві*

1. Трирічна дитина подолала величезний шлях в психічному розвитку. Вона достатньо активна, самостійна і приємна оточуючим. Поспостерігайте за дитиною і помітьте:
  - як дитина підпорядковується правилам поведінки;
  - як вона діє самостійно;

- як проявляється її воля;
  - як розвинута у неї здатність до самообслуговування;
  - як вона вступає у стосунки з дорослими;
  - чи з цікавістю вона спостерігає оточуюче життя;
  - чи запитує про те, що її оточує, що вона бачить, чує;
  - чи наслідує дорослих і в чому саме;
  - які переживання доступні дитині;
  - наскільки різноманітні її почуття, в чому вони проявляються;
  - які властивості і риси характеру особливо притаманні дитині третього року життя.
2. Послугуючись теоретичними характеристиками Ж. Піаже щодо розвитку сенсомоторного інтелекту, а також феномену «відстроченого наслідування», вкажіть вік дитини, коли гра-хованка починає цікавити дитину. *18-24 місяці; «Відстрочене наслідування» за Ж.Піаже – діти імітують певні дії, які вони спостерігали раніше. Також у віці 18-24 міс. діти активно починають шукати свої іграшки і дивуються, якщо не знаходять їх у місці А (куди експериментатор їх ставив). Тобто, діти починають мисленнево користуватися образами предметів, які вони тут-і-зараз не бачать. Така здатність уявляти собі той чи інший об'єкт є вирішальним кроком у розвитку абстрактно-символічного мислення. У дітей до 2-х років з'являється внутрішній світ (відображає і вміщає зовнішній), але вони ще не навчилися оперувати ним..*
  3. Наведіть приклади імітації дитиною раннього віку соціально схвальних форм діяльності. До чого спонукає механізм імітації батьків? *У дворічному віці діти спонтанно починають годувати з пляшечки іграшкову тваринку, ляльку, якщо за рік до цього вони спостерігали й імітували процес годування.*
  4. Як можна перевірити особливості запам'ятовування інформація малюками у ранньому віці; яким чином вона впливає на побудову перцептивних схем? *Якщо трирічним дітям показують картинку з нечітким*

зображенням, а трьома місяцями раніше вони вже бачили цю картинку з чітким зображенням, то вони відразу впізнають її, хоч і будуть стверджувати, що раніше її не бачили.

5. Опишіть експериментальні дослідження пам'яті у дітей 3-річного віку. Діти 3-річного віку вже прагнуть керувати процесом запам'ятовування, використовувати різні стратегії запам'ятовування. Н-д: дітям такого віку експериментатор показував дві коробочки, в одну з яких ставив іграшкову собачку. Він говорив дітям, що йому необхідно вийти на деякий час, а коли повернеться, то вони повинні будуть сказати, у якій коробці захована собачка. Під час його відсутності, деякі діти без перестанку дивились на вірну коробку і час від часу повторювали «так». В інших – погляд був прикутий до порожньої коробки, і вони заперечувально гоюдали головою, повторюючи «ні». Деякі тримали руку на правильній коробці. Таким чином, всі вони намагались побудувати місток між минулим і майбутнім, втримати у своєму мозку розташування іграшки стосовно власного тіла.
6. Опишіть спосіб вивчення вольових проявів у дітей раннього віку. Н-д: приготуйте пірамідку, секундомір. Експеримент проводиться індивідуально з дітьми 1-3 років в природних умовах. Дитині пропонують нову пірамідку з 5 кілець. При цьому ретельно фіксують всі особливості поведінки малюка, а також тривалість гри з пірамідкою, число і час відволікань, загальна тривалість захопленням грою. Робляться висновки про особливості збереження цілі, про характер вольових зусиль, про індивідуальні особливості вольових проявів.

#### **Тема 4. Загальна характеристика та методичні засоби оцінки психічного розвитку дошкільника та молодшого школяра**

### **ПЛАН ОБГОВОРЕННЯ**

- 4.1. Технологія дослідження дітей молодшого дошкільного віку.
- 4.2. Визначення латеральних переваг у дошкільному та молодшому шкільному віці.
- 4.3. Дослідження сформованості просторових уявлень
- 4.4. Оцінка параметрів пізнавальної діяльності.
- 4.5. Проективні методи дослідження особистості дошкільника та молодшого школяра. Hand test.
- 4.6. Аналіз дитячих малюнків. Віковий і проективний аспекти.

### Конспект проблемно-орієнтованої лекції

#### *4.1. Технологія дослідження дітей молодшого дошкільного віку*

Труднощі психологічного дослідження дітей молодшого дошкільного віку. Основні проблеми діагностики та шляхи їх обминання. Особливості методичного апарату, проблема недостатньої розробленості соціально-психологічного нормативу психічного розвитку молодшого дошкільника.

Основні варіанти початку роботи психолога з дітьми молодшого дошкільного віку та характерний для них контингент проблем:

1. Для активних дітей з «живою» орієнтовною реакцією та дітей, стривожених новою ситуацією, рекомендується вільна поведінка дитини з метою ознайомлення в приміщенні й ігровими об'єктами. Психолог тут спершу тільки спостерігає та спілкується з дорослими, що привели дитину на консультацію щодо анамнестичних даних.
2. Для гіпердинамічних, розгальмованих дітей; для дітей із зниженим рівнем психічного тону, в'ялих, неактивних; для дітей, втомлених довгим очікуванням; тим, що проходять дослідження у звичний час денного сну – роботу слід починати одразу, анамнестичні дані отримуються після дослідження.

Варіанти апеляції психолога до дорослого, що привів дитину на дослідження, з метою створення додаткової мотивації. Застосування схвалення дій дитини в процесі дослідження.

#### *4.2.Визначення латеральних переваг у дошкільному та молодшому шкільному віці*

Оптимальні за затратами зусиль, часу та валідності отриманих даних практичні проби для визначення психологом закладів освіти типу сенсорних і моторних (латеральних) переваг дитини.

Дослідження надання переваги правій чи лівій руці в пробах:

- переплетення пальців рук: великий палець домінуючої руки буде знаходитись зверху;
- поза Наполеона (для дітей, старших 7 років): домінуюча рука буде знаходитись зверху;
- проба «Телефонна слухавка»: визначається рука, якою дитина спробує взяти телефонну слухавку, що лежатиме чітко по середині;
- проба «Подивись у калейдоскоп»: проводиться і оцінюється аналогічно до попередньої проби, тільки дитині дається згорнутий з аркуша паперу калейдоскоп.

Дослідження надання переваги тій чи іншій нозі при ходьбі в пробах:

- проба «Пострибай на одній нозі»: визначається нога, з якої дитина починає стрибати, а також якість стрибків на обох ногах, оскільки на домінуючій нозі дитина стрибає краще і стійкіше;
- проба «Копни м'яч»: дитина буде копати більш активною ногою;

Дослідження сенсорних переваг:

- проба «Телефонна слухавка»: для прослуховування використовується домінуюче вухо;
- проба «Подивись у калейдоскоп»: для розглядання певної точки дитина використає домінуюче око.

Орієнтовна оцінка латеральних переваг дитини.

#### 3.3. Дослідження сформованості просторових уявлень

*I. Аналіз сформованості уявлень дитини про просторове співвідношення «частин» власного тіла здійснюється:*

- стосовно власного обличчя;
- стосовно тіла загалом;
- відносно руки.

Цефало-каузальний закон розвитку просторових уявлень у дитини.

*1. Проби щодо аналізу частин обличчя і їх розташування стосовно один одного.*

*Інструкція:* «Закрий очка і скажи, що у тебе над/під очима, під/над носом, над чолом, під губами» і т.д. «А що у тебе знаходиться збоку від носа, збоку від вуха» і т.д. Психолог може запропонувати різні види допомоги: дозволити дитині промацати власне обличчя; виконати завдання з відкритими очима та опорою на схематичне чи реалістичне зображення обличчя; виконати завдання, дивлячись в дзеркало; ... дивлячись у дзеркало і промацати своє обличчя.

*2. Аналіз розташування частин власного тіла.*

*Інструкція:* «Покажи, що у тебе знаходиться над плечима, під шиєю, під колінами». Не акцентуються і не аналізуються частини тіла, що знаходяться між животом (пупком) і стегнами.

*3. Аналіз положення рук відносно власного тіла і частин рук відносно одна одної.*

*Інструкція:* «Що вище: плече чи лікоть?» (плече чи долоня, лікоть чи долоня). Така оцінка стосовно ніг не проводиться.

*II. Аналіз сформованості уявлень дитини про простір об'єктів*

Для такого дослідження варто використовувати різні коробочки квадратної чи прямокутної форми, олівець чи ручку. Дослідження проводимо у такій послідовності:

1. Олівець (ручку) помістити на коробочку. Інструкція 1: «Ось бачиш, олівець знаходиться на коробці. А як сказати, де знаходиться олівець зараз?» (олівець піднімається над коробкою). Відповідь дитини ресструється. Інструкція 2: «А

так?» (олівець ставиться під коробку на деякій відстані від її дна).

2. Олівець ставиться між дитиною і коробкою. Інструкція 3: «Зараз олівець знаходиться ось тут. Ось ти, ось коробка, а ось – олівець. Як сказати, де знаходиться олівець відносно коробки?». Інструкція супроводжується показом.
3. Олівець ставиться праворуч чи ліворуч від коробки. Інструкція 4: «Як сказати, де знаходиться олівець?».

*Вікові нормативи виконання проб:*

- Уявлення про взаєморозташування об'єктів стосовно один одного по вертикальній осі формується в різний час: «вище – нижче» – до 3,5-4 років; «вище, ніж – нижче, ніж» – до 4-4,5 років; «на» – в 3,5-4 роки; «над-під», «посередині» – до 4,5-5 років.
- Умовно нормативним вважається правильне виконання більшості завдань до 6 років.

#### *4.4. Оцінка параметрів пізнавальної діяльності*

##### І. Методика П'єрона-Рузера

Методика застосовується для дослідження і оцінки таких параметрів уваги, як стійкість, можливість переключення, розподіл, а також особливості темпу діяльності, прояви ознак втоми і перенасичення.



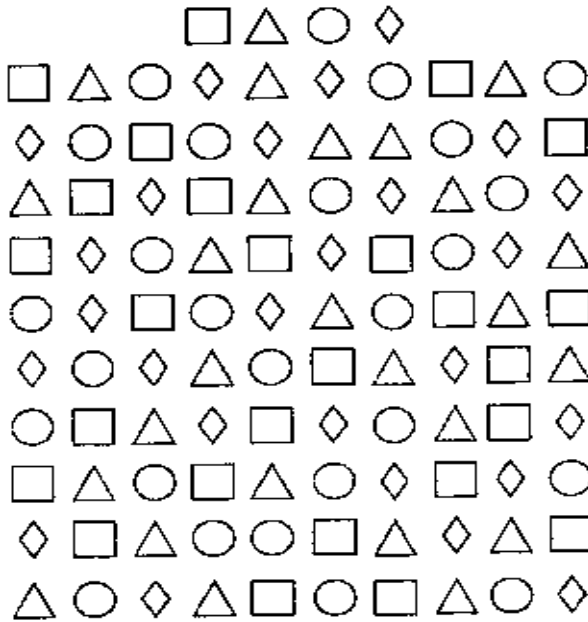


Рис. 5.

*Показники для аналізу:*

- можливість утримування інструкції, алгоритму діяльності;
- цілеспрямованість діяльності;
- параметри уваги (стійкість, розподіл і переключення);
- кількість правильно заповнених фігур відносно загального їх числа (індекс правильності);
- кількість заповнених фігур за кожну хвилину (динаміка зміни темпу діяльності);
- число помилок за певні відрізки часу;
- розподіл помилок в різних частинах аркуша, а також особливості динаміки працездатності і її впливу на кількість помилок;
- характер необхідної мотивації діяльності.

Інструкція: «Дивись, ось в цьому квадратику я поставлю крапку, в трикутнику – ось таку рисочку (вертикальну), круг залишу чистим, нічого у ньому не намалюю, а в ромбі – ось таку риску (горизонтальну). Всі решта фігур ти заповниш сам, точно

так само, як я тобі показав» (ще раз повторити, що і де потрібно намалювати).

*Вікові нормативи виконання:*

- До 5-5,5 років доступним є виконання методики в повному варіанті з різними помилками, зокрема пропусками, і швидким настанням перенасичення (десь на 5-6 рядку); темп діяльності нерівномірний.
- До 6-7 років доступним є виконання в повному обсязі з поступовим «набиванням руки» (зазвичай, до кінця другого рядка дитина перестає звертатися до зразка), можливі одиничні помилки; темп діяльності або поступово зростає, або ж, досягнувши певного рівня, залишається постійним; перенасичення не спостерігається при адекватній мотивації.
- Після 7 років доступним є безпомилкове виконання методики. Велике значення набуває швидкість виконання і кількість «повернень» до зразка. Хорошими результатами виконання методики вважається: заповнення 100 фігур бланку в середньому за час до 3 хвилин, безпомилкове, або з одиничними помилками чи з власними виправленнями помилок, при орієнтації не стільки на зразок, скільки на власні відмітки на бланку.

II. Метод «Запам'ятовування двох груп слів»

Методика спрямована на дослідження швидкості і об'єму слухомовного запам'ятовування, можливості втримування порядку пред'явленого матеріалу.

*Показники для аналізу:*

- об'єм матеріалу, що запам'ятовується;
- кількість необхідних повторювань для повного запам'ятовування дитиною як більшого, так і меншого за об'ємом матеріалу (швидкість запам'ятовування);
- можливість втримання пред'явленого порядку слів;
- наявність привнесених слів і слів, близьких за змістом чи звучанню;
- особливості фонематичного сприйняття.

Інструкція 1 А: «Зараз ми будемо запам'ятовувати слова. Спершу я назву слова, а ти послухаєш, а потім повториш слова в тому ж порядку, в якому я. Тобі зрозуміло, що таке «порядок»? Як у мене йшли слова одне за одним, так повторюй їх і ти. Давай спробуємо».

Інструкція 1 Б: «А тепер послухай і повтори інші слова».

Інструкція 2 А: «А зараз повтори слова, які ти запам'ятав першими, спершу. Які це були слова?».

Інструкція 2 Б: «А тепер повтори інші слова, які ти запам'ятав».

*Вікові нормативи виконання:*

- Діти 4,5 – 5,5 років зазвичай добре розуміють інструкцію і в змозі правильно запам'ятати слова у вказаному об'ємі. Як правило, вони запам'ятовують групу з 3 слів у правильному порядку з двох пред'явлень, а з 5 слів – через 3-4 повторення. Але в цьому випадку порядок слів може бути дещо змінений. При відтворенні другої групи слів виявляються ті ж особливості запам'ятовування. Зазвичай, діти цього віку не виходять за межі груп, тобто, слова не змішуються між собою. Порядок слів загалом зберігається. При наявності у відтворенні низки слів, близьких за змістом, можна говорити про труднощі не стільки запам'ятовування, скільки актуалізації необхідного в даний момент слова.
- Діти 5,5 – 6-річного віку здатні послідовно відтворювати групи з 5 і 3 слів відповідно. Характер відтворень загалом аналогічний до описаного вище. При повторному відтворенні можлива «втрата» (не більше 1-2 слів) чи незначні зміни (перестановка) порядку слів (також 1-2 слова). При відстроченому відтворенні у дітей 5,5 – 6-річного віку через 30-45 хвилин після запам'ятовування в нормі можлива втрата не більше одного-двох слів і одиничні помилки в розподілі слів по групам.

### III. Методика «Розрізані картинки»

Схожі діагностичні дослідження входять практично у всі діагностичні комплекси для оцінки сформованості пізнавальних процесів та перцептивно-конструктивного моделювання. Зображення складаються з різної кількості частин, що мають різну конфігурацію:

зображення, розрізані на 2 рівні частини;

зображення, розрізані на 3 рівні частини;

зображення, розрізані на 4 рівні частини;

зображення, розрізані на 4 нерівні частини;

зображення з 4 частин, розрізаних під кутом 90 градусів по діагоналі;

зображення, розрізані на 8 секторів;

зображення, розрізані на 5 нерівних частин.

Інструкція 1 А: «Склади зі шматочків таку ж картинку як ця».



Рис. 6.

Інструкція 1 Б: «Ось тут один хлопчик розрізав картинку, треба її скласти».

*Показники, що аналізуються:*

- рівень доступної складності завдання;
- домінуюча стратегія діяльності;
- сформованість просторового аналізу і синтезу;

- критичність дитини до власних результатів.

*Вікові нормативи виконання:*

- Діти 3-3,5-річного віку зазвичай справляються із завданнями на складання картинок, розрізаних навпіл, як по вертикалі, так і по горизонталі.
- Діти 4-4,5 років, зазвичай, виконують завдання на складання картинок, розрізаних на три рівних частини (вздовж малюнка чи впоперек), на чотири рівних прямокутних частини.
- Діти 4,5-5,5-річного віку, як правило, справляються із завданням на складання картинок, розрізаних на три – п'ять нерівних частин, на чотири рівні діагональні частини, при цьому можливі одиничні помилки у вигляді неспівпадіння візерунка малюнку (наприклад, у зображенні м'яча).
- Діти старші 5,5 – 6 років здатні успішно виконувати завдання на складання картинок, розрізаних на чотири і більше нерівних частин різної конфігурації.

#### IV. Методика «Розуміння прихованого смислу у коротких розповідях»

Методика спрямована на оцінку можливостей розуміння смислу розповіді, тобто, певного рівня осмисленості і ставлення до змісту тексту.

*Орієнтовна процедура проведення дослідження:*

Цукор. Мама налила хлопчику стакан чаю і поклала туди два шматочки (дві ложечки) цукру. Хлопчик не став пити гарячий чай, а зачекав, доки той остине. Прийшов, дивиться, а цукру в стакані немає!

Основне запитання: «Куди подівся цукор?». Якщо дитина не змогла відповісти на основне запитання, то дається запитання-підказка: «Який став чай?». Якщо дитина відповіла, експериментатор повертається до основного запитання. При невірній відповіді, дається друге запитання-підказка: «Який став чай на смак?». При правильній відповіді – повертаємось до основного запитання.

*Орієнтовні тексти розповідей (стимульний матеріал методики)*

1. Цукор (див. вище).

2. Саша.

Саша проснувся вранці сумний-сумний. Мама дала йому таблетку, взяла парасольку і піша.

Основне запитання: Чому Саша проснувся сумний?

Запитання-підказка 1: Навіщо мама дала Саші таблетку?

Запитання-підказка 2: Коли ти п'єш таблетки?

Запитання-підказка 3: Саша був здоровий?

Додаткове запитання: Яка була погода на вулиці?

Запитання-підказка 1 (до додаткового запитання): Що мама взяла з собою?

3. Гірки ліки.

Мама хворіла. Лікар виписав мамі ліки. Вони були гіркими. Таня вирішила допомогти мамі. Вона взяла і випила мамині ліки.

Основне запитання: Чи допомогла мамі Таня?

Запитання-підказка 1: Навіщо лікар виписав мамі ліки?

Запитання-підказка 2: Чи лікують гірки ліки?

4. Суперечка звірів.

Посперечались якось звірі: що на світі найсмачніше? Півник каже: зернятка. Кішка говорить: сметанка (молоко). Песик каже: кісточка.

Основне запитання: Хто з них правий? Що ж найсмачніше?

Запитання-підказка 1: А що, для півника зернятка не найсмачніші?

Запитання-підказка 2: А для песика кісточка – не найбільш смачна?

Запитання-підказка 3: А що ти більш за все любиш?

5. Бублик.

Ішов якось голодний чоловік по дорозі. Побачив – продають булки. Купив одну, з'їв – не наївся. З'їв ще одну булку – знову не наївся. А потім купив маленький бублик, з'їв його і

наївся. І подумав: «Даремно я купував булки, гроші потратив. Треба було купити бублик і я зразу б наївся».

Основне запитання: Чим наївся чоловік?

Запитання-підказка 1: Навіщо він купував булки?

Запитання-підказка 2: Чи можна наїстися маленьким бубликом?

#### 6. Осел і мурашка.

Ішов осел вгору, назустріч йому – мурашка. Осел її питає: «Мурашка, мурашка, а на горі трава висока?» «Висока, соковита!» – відповідає мурашка. Вибрався осел на гору, дивиться, а трава низька, рідка. Він і кричить мурашці: «Гей, мурашко, ти навіщо мене обдурила?»

Основне запитання: Чи обдурила мурашка осла?

Запитання-підказка 1: А мурашка яка?

Запитання-підказка 2: А осел який?

Запитання-підказка 3: Мурашці трава якою здалася?

Запитання-підказка 4: Чому мурашці трава здалася великою?

#### 7. Останній вагон.

У одному місті в метро часто трапляються аварії. При цьому в аварію завжди потрапляв останній вагон поїзда. Тоді керівник метрополітену наказав у кожного поїзда відчепити останній вагон.

Основне запитання: Чи стало аварій менше?

Запитання-підказки у цьому варіанті не задаються.

Останній вагон (другий варіант розповіді).

Якось залізнодорожне керівництво помітило, що в аваріях завжди страждає, б'ється останній вагон поїзда. І вирішило тоді керівництво у кожного поїзда відчепити останній вагон, щоб аварій стало менше.

Основне запитання: Як ти вважаєш, чи правильно вчинило керівництво? Чи дійсно стало аварій менше?

*Аналіз результатів і приблизні вікові нормативи виконання:*

- Нормативно розвинені діти 4-5 років при пред'явленні їм короткої розповіді «Цукор» зазвичай потребують одного,

іноді двох запитань-підказок, після яких самостійно можуть відповісти на основне запитання.

- Діти 5,5 – 6 років справляються із завданням «Саша» приблизно з таким самим об'ємом допомоги, а розповідь «Цукор» зазвичай розуміють вже самостійно чи з мінімальною допомогою.
- Діти 6-7-річного віку при аналізі розповідей «Гіркі ліки», «Суперечка звірів», «Бублик» потребують невеликої допомоги – необхідне одне або ж два запитання-підказки – після чого розуміють їх смисл. Іноді дитина 7 років може справитись із завданням самостійно. Це залежить не тільки від особливостей власне вербально-логічного мислення, але і від особистісної зрілості дитини, її здатності подолати егоцентричні рішення. Ці характеристики становлення суб'єкта діяльності, елементи «Я-концепції» (а саме: можливість зрозуміти позицію іншої людини, прийняти її точку зору) найбільш інтенсивно формуються в нормі саме на 6-7 роках життя. Більш прості розповіді діти цього віку, як правило, розуміють самостійно.
- Розповідь «Осел і мурашка» більш складна саме у розумінні логіки. При невеликій допомозі з боку дорослого у вигляді запитань-підказок (не більше двох) чи при самостійному виконанні смисл цієї розповіді доступний дітям 7-8-річного віку.
- Розповідь «Останній вагон» за своєю суттю має неоднозначне вирішення, тобто допускає різні варіанти правильних відповідей. Важливим є необхідність логічного пояснення свого рішення. Можна стверджувати, що логічні варіанти рішення в нормі приймаються самостійно у віці 8,5-9 років.

4.5. Проективні методи дослідження особистості дошкільника та молодшого школяра. Hand test

Проективні методи. Їх загальна характеристика та теоретико-методологічне обґрунтування. Претензії прихильників



психометричних методів щодо валідності, достовірності, алгоритму процедури проведення і обробки результатів у проєктивних методах. Ефект зустрічної проєкції. Умови, що впливають на проєкцію. Проєктивна техніка та феноменологічне вчування як основні дослідницькі прийоми реконструкції унікального внутрішнього світу образів і фантазій досліджуваних.

«Тест Рука» (Hand test) – проєктивна методика дослідження агресивних тенденцій особистості. Вперше тест був опублікований у 1962 році Б.Брайкліном, З. Піотровським, Е. Вагнером. У СРСР був адаптований Т.Н. Курбатовою для дітей, старших 12 років. З 1988 року методика була адаптована Н.Семаго і М.Семаго для дітей різних категорій віком від 4 до 11 років. Дана методика у порівнянні з іншими проєктивними методиками, володіє більшою можливістю прогнозувати реальну поведінку, оскільки її відповіді більш тісно пов'язані з моторною сферою людини.

У роботі з дитячим контингентом (до 11 років) основною метою є виявлення не стільки агресивних тенденцій, скільки наявної очікуваної агресії з боку оточуючих, визначення активної чи пасивної особистісної стратегії поведінки. Методика може використовуватися для дітей від 4-4,5 до 11-12 років. Для дітей, старших 11-12 років, рекомендується використовувати інтерпретацію і саму процедуру дослідження в її класичному варіанті Т.Н. Курбатової.

Стимульний матеріал: карточки (10x14 см), що слідують одна за одною в певній послідовності. Остання карточка – порожня.

Інструкція 1А: «Тут намальована рука. Подивись на неї уважно і скажи, як тобі здається – що робить ця рука? Чия вона? Чоловіча, жіноча... Ти можеш повертати картинку, якщо тобі не зрозуміло. Давай спробуємо, так що ж робить ця рука?».

Для дітей, старших 8 років, можна запропонувати більш «складну» інструкцію.

Інструкція 1Б: «Що робить людина, якій належить ця рука?»

До II зображення дається наступна інструкція:

Інструкція 2: «Що робить ця рука?»».

До X карточки:

Інструкція 3: «Перед тобою порожній аркуш. Тут нічого не намальовано. Уяви собі яку-небудь руку. Як ти думаєш, що вона робить?»».

*Опис категорій і можливі варіанти відповідей*

*Активність (Акт.).* Ця категорія включає відповіді, що відображають тенденції до дії, відповіді, в яких рука сприймається як така, що чинить активну дію. При цьому зараховуються як безособові так особистісно орієнтовані відповіді. В цю категорію включені відповіді, в яких рука змінює своє фізичне положення, опирається силі ваги (натиску). Можливі відповіді: «бере що-небудь», «піднімає руку» (н-д, на уроці), «тримає», «хапає», «ловить», «рахає гроші», «підтягується» (на фізкультурі), «годує», «пиляє», «показує», «кидає», «перегортає», «будує», «махає» (але не жест прощання, який відноситься до комунікації), «солить»(їжу).

*Пасивність (Пас.).* Ця категорія включає відповіді, що відображають тенденцію до бездіяльності чи пасивних дій, що не потребують присутності іншої особи, а також безособові ситуації, в яких рука не змінює фізичного положення чи пасивно підчиняється силі тяжіння. Можливі відповіді: «лежить», «відпочиває», «просто так, нічого не робить», «висить», «опущена», «втомлена», «чекає» (чогось) і т.д.

*Тривожність (Тр.).* Ця категорія відображає невпевненість дитини, очікування нею можливої агресії з боку зовнішнього світу. Також вона включає відповіді захисного, ритуального характеру. Відповіді за цією категорією передають відчуття напруги, дискомфорту, відсутності затишку. Можливі відповіді: «ховає», «прикриває», «заховалась, щоб не піднімати руку на уроці», «підняв руку на уроці, щоб відповісти, а потім злякався і зробив руку так...», «хотів вдарити, але злякався і передумав, говорить, це не я», «говорить іди-іди» (але не прощається, бо це ми відносимо до категорії комунікація), «закриває очі», «відштовхує» (в ситуації неприйняття), «хоче схопити» (як

очікування агресії від когось), «лякає», «свариться», «кричить», «нависає». Також в цю категорію відносимо відповіді дитини, що стосуються зміненої пози руки як реакції на потенційно небезпечну зовнішню ситуацію.

*Агресивність (Агр.)*. Це відповіді, в яких рука бачиться як нападаюча, така, що готова до удару чи інших пошкоджень, активно домінуюча, яка використовує предмети для нападу, агресії. Можливі відповіді: «б'є», «штовхає», «душить», «злиться», «в чоло (зуби) дає», «відштовхує», «дає прочухана», «накидається», «кулаком в обличчя», «стискає кулак», «зневажає», «принижує», «напружується від злості», «смикає за волосся», «штовхає у живіт», «дулю показує» тощо.

При отриманні відповідей у категоріях агресивність і тривожність важливо отримати додаткову інформацію у дитини про приналежність руки, від якої найбільш ймовірна агресія чи дискомфорт.

*Директивність (Дир.)*. Ця категорія включає відповіді, в яких рука представляється як домінуюча, керуюча, така, що здійснює вплив. До цієї категорії відносять такі відповіді, у яких описується прагнення руки здійснити активний вплив на хід дій інших осіб (наприклад, проповідь, читання лекції, проведення уроку і навчання, роздача вказівок). Відповіді цієї категорії відображають тенденції до зверхності, високої самооцінки. Можливі відповіді: «пояснює» (що дитина була неправа, але не у ситуації, куди пройти, бо це категорія комунікації), «зупиняє», «вчить», «дає накази», «показує напрям руху», «заперечує», «диригує», «міліціонер регулює рух», «стукає кулаком» (щоб заборонити чи зупинити), «говорить-хвалить», «допомагає вести», «показує жест «стоп».

*Комунікація (спілкування) (Ком.)*. Це такі відповіді, в яких рука спілкується, чи робить спробу спілкуватися з кимось. Ці відповіді передбачають, що є «необхідність розділити радість чи труднощі», «бажання бути зрозумілим і прийнятним», «бажання пожалітися» і т.п., тобто відповіді у цій категорії виражають потребу дитини не тільки у взаємодії, але і в співчутті, жалю. Можливі відповіді: «вітається», «подає руку», «протягує руку»,

«кличе», «хоче потиснути руку», «лежить на плечі», «говорить – до побачення» (прощальний жест), «гладить», «заспокоює», «показує ляльковий театр». Комунікація і демонстративність можуть диференціюватися за допомогою уточнюючих запитань.

*Демонстративність (Дем.)*. Ця категорія включає відповіді, в яких рука приймає участь в якійсь дії «самовираження», щось демонструє і загалом навмисне проявляє себе. Можливі відповіді: «Все О.К.» (зображення VIII), показує щось на руці», «ховає щось у руці», «робить зарядку», «б'є по барабану», «грає на піаніно» (інших музичних інструментах).

*Залежність (Зал.)* Ця категорія включає відповіді, в яких рука активно чи пасивно шукає або очікує підтримки, допомоги з боку іншої людини. У цю категорію включають також відповіді, в яких рука підкоряється. Можливі відповіді: «просить зупинитися», «просить маму залишитися», «благає», «просить грошей», «рука дитини, що тримається за руку», «протягує руку» (прохання про допомогу), «просить милостиню», «віддає гроші», «просить побачення».

*Фізична дефіцитарність (ущербність) (Деф.)*. Ці відповіді відображають почуття фізичної дефіцитарності, неадекватності. Ця категорія включає руки, які представляються як деформовані, пошкоджені, ущербні і т.д. У дітей до цієї категорії можна віднести такі відповіді: «некрасива рука», «неправильна» і т.д. Можливі відповіді: «рука хвора, зламана», «обпечена рука», «зламаний великий палець», «зламане зап'ястя», «деформовані пальці», «фізично скалічена рука», «рука хворої і вмираючої людини», «показує, що болить», «бере таблетку» та ін..

Методика дозволяє диференціювати екстрапунітивну та інтрапунітивну тенденції особистісного розвитку. Так, інтропунітивна тенденція проявляється у превалюванні таких категорій: «тривожність», «пасивність», «залежність», «дефіцитарність». Екстрапунітивна тенденція проявляється у домінуванні наступних категорій: «демонстративність», «агресивність», «комуникативність».

*Основні інтерпретаційні коефіцієнти:*

1. Коефіцієнт очікуваної агресії (тривожності) ( $K_{\text{тр.}}$ ).

$$K_{\text{тр.}} = \frac{\text{Акт.} + \text{Агр.} + \text{Дир.} + \text{Дем.}}{\text{Тр.} + \text{Пас.} + \text{Зал.} + \text{Дир.}}$$

Якщо  $K_{\text{тр.}} > 1$ , то превалює істинно агресивна поведінка дитини.

Якщо  $K_{\text{тр.}} < 1$ , то домінує тенденція очікування агресії ззовні, тривожність дитини з приводу агресивної поведінки оточуючих.

2. Коефіцієнт загальної психічної активності дитини ( $K_{\text{акт.}}$ ).

$$K_{\text{акт.}} = \frac{\text{Акт.} + \text{Агр.} + \text{Дир.}}{\text{Пас.} + \text{Зал.} + \text{Дир.}}$$

Якщо  $K_{\text{акт.}} > 1$ , то це свідчить про достатній рівень загальної психічної активності дитини.

Якщо  $K_{\text{акт.}} < 1$ , то можна говорити про зниження загального рівня психічної активності дитини.

3. Коефіцієнт особистісної дезадаптації ( $K_{\text{дез.}}$ )

$$K_{\text{дез.}} = \frac{\text{Акт.} + \text{Ком.} + 0,5 \text{Дир.} + 0,5 \text{Дем.}}{\text{Тр.} + \text{Пас.} + \text{Зал.}}$$

Якщо  $K_{\text{дез.}} > 1$ , то це свідчить про достатню особистісну адаптованість дитини в соціумі.

Якщо  $K_{\text{дез.}} < 1$ , то слід говорити про тенденцію до несприятливої особистісної адаптації чи формування соціально-психологічної дезадаптації дитини.



Рис. 7. Карточка 1

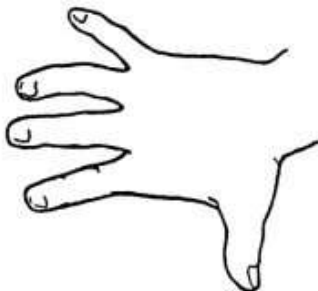


Рис. 8. Карточка 2



Рис. 9. Карточка 3



Рис. 10. Карточка 4



Рис. 11. Карточка 5



Рис. 12. Карточка 6



Рис. 13. Карточка 7



Рис. 14. Карточка 8

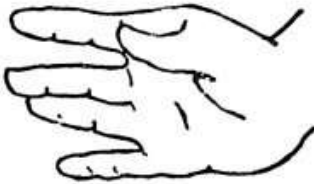


Рис. 15. Карточка 9

Рис. 16. Карточка 10  
(порожня)

*Казка як метод психологічної діагностики.*

Казку можна використовувати як діагностичний інструмент в роботі з дітьми, що вже вміють розмовляти і розгортати сюжети. Для цього була створена проєктивна методика «Казка» (за Б. Шелбі). Дітям пропонується початок казкової історії, яку слід завершити. Дитина ідентифікує себе з головним персонажем і проявляє свої емоційні реакції. При проведенні методики створюється спокійна, доброзичлива обстановка. Бажано, щоб дитина сама попросила розповісти їй казку. Не слід коментувати відповіді дитини і поспішати,

говорячи: «Слухай наступну казку». Якщо дитина проявляє тривогу, емоційну напругу слухаючи казку, призупиніть її і спробуйте завершити дослідження наступного разу. Звертайте увагу на інтонацію, темп мови, на поведінку дитини.

*Перша казка: «Пташеня».*

Мета: виявити міру залежності дитини від одного з батьків чи від обох разом.

«У гніздечку на дереві сплять пташки: тато, мама і маленьке пташеня. Раптом налетів сильний вітер, гілка зламалася, гніздечко падає вниз: всі опиняються на землі. Тато летить і сідає на одну гілку, мама сідає на іншу. Що буде робити пташеня?».

Правильні відповіді: Воно теж полетить і сяде на якусь гілку», «Полетить до мами, тому що злякалося», «Полетить до тата, тому що він сильніший», «Залишиться на землі, буде кликати на допомогу, і мама (тато) прилетить та забере його» тощо.

Відповіді, що потребують поглибленого психологічного аналізу: «Помре під час падіння», «Помре від холоду (голоду, дощу)», «Про нього всі забудуть і хтось на нього наступить» і т.д.

*Друга казка: «Річниця весілля батьків».*

Мета: зрозуміти, чи ревнує дитина своїх батьків, чи відчуває себе обділеною через любов батьків один до одного.

«Святкується річниця батьків. Мама і тато дуже люблять один одного і хочуть весело відсвяткувати, запросивши друзів і своїх батьків. Під час святкування дитина встає і одна йде на вулицю. Що відбулося, чому вона пішла?»

Правильні відповіді: «Пішла за квітами для мами», «Пішла трохи погратися», «З дорослими стало нудно, от вона й вирішила погратися з друзями» та ін.

Відповіді, що потребують поглибленого психологічного аналізу: «Пішла, тому що розізлилася», «Хотіла залишитися сама», «Ніхто не звертає на неї увагу, і вона вирішила піти».

*Третя казка: «Ягнятко».*

Мета: аналіз дитячих переживань, пов'язаних з відлученням дитини від грудей. Другий варіант казки дає



можливість проаналізувати наявність (чи відсутність) почуття ревності до молодшого братика (сестрички).

Перший варіант:

«Жила-була овечка зі своїм ягнятком. Ягнятко було більшеньким і навіть їло травичку. Вечором мама давала йому трішки молока, яке воно дуже любило. Але одного разу мама залишилась без молока і не могла погодувати його. Що робити ягнятку?»

Правильні відповіді: «Буде їсти більше травички», «Заплаче, а потім стане більше їсти травички», «Піде до іншої овечки і попросить у неї молока».

Відповіді, що потребують поглибленого психологічного аналізу: «Помре від голоду», «Піде до іншої овечки і більше не повернеться до своєї мами»; «Буде так сильно плакати, що мама дістане десь молоко і принесе йому».

Другий варіант:

Розповідається та ж історія, але після фрази «...яке воно дуже любило» слід продовжити: «Одного разу мамі принесли друге, зовсім маленьке ягнятко, яке п'є тільки молоко, тому що ще не вміє їсти травичку. Тоді мама говорить старшому ягнятку, що йому доведеться обійтися без молока, тому що у неї не вистачить молока для двох ягнят, і з цього дня воно повинно буде їсти тільки травичку. Як вчинить ягнятко?».

Правильні відповіді: ті ж, що й у першому варіанті, а також «Намагатиметься їсти менше молока і більше травички», «Трохи покапризує, але полюбить маленьке ягнятко» і т.д.

Відповіді, що потребують поглибленого психологічного аналізу: ті ж, що й у першому варіанті, а також «Намагатиметься прогнати маленьке ягнятко», «Найде іншу маму для маленького ягнятка», «Буде бити маленьке ягнятко».

*Четверта казка: «Похорони».*

Мета: виявити ставлення дитини до смерті, а також прагнення до вирішення конфліктів смертю, агресивність дитини.

«По вулиці проходить похоронна процесія, і всі запитують, хто помер. Хтось показує на один з будинків і говорить: «Померла людина, що жила в цьому домі». «Хто ж помер, як ти думаєш?»

Правильні відповіді: «Якийсь незнайомиць», «Дідусь (бабуся) якоїсь дитини», «Людина, що довго хворіла» і т.д.

Відповіді, що потребують поглибленого психологічного аналізу: «Хлопчик (дівчинка)», «Тато (мама) однієї дитини», «Молодший (старший) брат (сестра) однієї дитини» і т.д.

*П'ята казка: «Страх».*

Мета: виявити характер, зміст і напрям дитячих страхів.

«Один хлопчик говорить собі тихо-тихо: «Як страшно!». Чого він боїться?»

Правильні відповіді: «Поводився погано і тепер боїться покарання», «Боїться темноти», «Боїться якоїсь тварини», «Він не боїться, а просто пожартував».

Відповіді, що потребують поглибленого психологічного аналізу: «Боїться, що прийде злодій і вдарить його ножем», «Чудовисько хоче його з'їсти, тому що він поганий хлопчик», «Боїться диявола». Такі та схожі відповіді слід обговорити з дитиною, з'ясувати, що вона мала на увазі, коли говорила про чудовиська, диявола тощо. Голос дорослого повинен бути спокійним, врівноваженим.

*Шоста казка: «Слоненя».*

Мета: виявити труднощі, що виникають в психоемоційному розвитку хлопчика.

«У одного хлопчика є слоненя, дуже приємне, з гарненьким хоботком. Одного разу, зайшовши до своєї кімнати, хлопчик бачить, що в слоненятка щось змінилося. Що у нього змінилося і чому?»

Правильні відповіді: «Слоненя жартوما перефарбувалося у інший колір», «Воно не змінилося, воно просто виросло», «Воно пішло, тому що йому набридло сидіти у зачиненій кімнаті» та ін.

Відповіді, що потребують поглибленого психологічного аналізу: «Слоненятко погано поводитися, тому у нього відпав хобот», «Хобот йому заважає, і він не знає, що робити», «Слоненя померло» та ін.

*Сьома казка: «Піщаний будинок».*

Мета: аналіз характеру стосунків дитини з речами, які вона сприймає як власну цінність. Пропонується дітям 2 – 4 років.

«Один хлопчик побудував з піску красивий будиночок, досить просторий, щоб можна було гратись там самому. Він побудував його сам і дуже пишався цим. Мама попросила подарувати їй будиночок, тому що він їй дуже сподобався. Як вчинить хлопчик, залишить будинок собі чи подарує мамі?»

Правильні відповіді: «Грішки пограється, а потім подарує мамі», «Поділиться з мамою», «Віддасть мамі, але іноді буде просити назад, щоб погратися».

Відповіді, що потребують поглибленого психологічного аналізу: «Захоче залишити собі, тому що будинок дуже красивий», «Пограється, а потім розвалить», «Буде жити в будиночку все життя».

*Восьма казка: «Прогулянка».*

Мета: аналіз характеру стосунків дитини з батьками протилежної статі («едипові» стосунки) і суперництва з батьками своєї статі.

Краще, якщо цю казку дитині зачитає для дитини один з батьків протилежної статі.

«Один хлопчик пішов з мамою погуляти в ліс, вони дуже радісні. Повертаючись додому, вони бачать, що у тата змінився вираз обличчя. Який вираз обличчя у нього і чому?» (Дівчинці розповідають, що одна дівчинка пішла погуляти з батьком...).

Правильні відповіді: «У нього задоволене обличчя, тому що вони повернулись додому», «У нього було сердите обличчя тому, що вони довго були відсутніми, і він хвилювався за них» та ін.

Відповіді, що потребують поглибленого психологічного аналізу: «Він захворів, поки вони були відсутніми», «Він плакав, бо боявся, що вони більше не повернуться», «Він роздратований, тому що також хотів піти на прогулянку, але хлопчик був проти» і т.д.

*Дев'ята казка: «Новина».*

Мета: виявити приховані бажання дитини, неусвідомлені страхи та тривоги.

«Один хлопчик повертається з прогулянки (з двору, від друзів чи родичів, вибирається ситуація, що найбільш підходить

для конкретної дитини), і мама йому говорить: «Нарешті ти прийшов. Я повинна повідомити тобі одну новину». Яку новину хоче повідомити йому мама?».

Правильні відповіді: «Вечором придуть гості», «Мама дізналася щось важливе по радіо чи телебаченню», «Хтось подзвонив і повідомив приємну новину (запросили в гості, на день народження, хтось виздоровів і т.д.) та ін.

Відповіді, що потребують поглибленого психологічного аналізу: «Хтось в сім'ї помер», «Мама хоче щось заперечити хлопчику», Мама сердиться, що хлопчик запізнився» та ін.

*Десята казка: «Поганий сон».*

Мета: виявити зв'язок із відповідями інших казок.

«Одного ранку один хлопчик різко прокинувся і говорить: «Я бачив дуже поганий сон». Який сон побачив хлопчик?».

Правильні відповіді: «Я не знаю», «Йому приснилось, що він заблукав», «Йому приснилась Баба-Яга (Чахлик)», «Йому приснився страшний фільм» і т.д.

Відповіді, що потребують поглибленого психологічного аналізу: «Йому приснилося, що тато (мама) померла», «Йому приснилося, що він помер», «Йому приснилося, що його хотіли кинути під машину і т.д.

Аналізуючи відповіді в цій казці, ми намагаємось зрозуміти, чи не проявляються в ній ті ж почуття (страхи, тривоги), що й у попередніх. Адже погані сни сняться іноді всім.

Отримані у цій методиці дані не варто приймати однозначно. Необхідно мати якомога більше додаткових джерел інформації про дитину.

3.6. Аналіз дитячих малюнків. Віковий і проективний аспекти

Умови діагностичної цінності дитячого малюнку. Основні онтогенетичні етапи становлення дитячого малюнку. Вікові особливості зображення людини дитиною. Принципи оцінки дитячого малюнку при проведенні психологічного дослідження. Спрямованість тем та основні показники аналізу малюнка відповідно до віку дитини. Можливі помилки проективного трактування дитячого малюнку та їх аналіз.

## **Тема 5. Психологія підлітка та методичні засоби оцінки його психічного розвитку**

### **ПЛАН ОБГОВОРЕННЯ**

- 5.1. Методика оцінки рівня розвитку моральної свідомості за Л.Кольбергом.
- 5.2. Вивчення психологічних особливостей міжособистісного спілкування підлітка.
- 5.3. Способи дослідження ставлення підлітка до навчання.
- 5.4. Визначення референтності шкільних стосунків методом незавершених речень

#### *5.1. Методика оцінки рівня розвитку моральної свідомості за Л.Кольбергом*

Моральне виховання дітей і підлітків, його діагностика за Л.Кольбергом. Рівні розвитку моральних суджень за Л.Кольбергом, їх характеристика. Диференціація рівнів на послідовні стадії. Типи переживань людини при порушенні моральних норм: страх щодо наслідків і очікування покарань; бажання відшкодувати збитки і повернути вихідне положення; звинувачення себе і переживання своєї провини. Механізми інтеріоризації норм і правил поведінки: імітація, ідентифікація, почуття сорому, почуття провини.

Рівень	Ст а- дія	Вік (ро- ки)	Обґрунтування морального вибору	Ставлення до ідеї цінності людського існування
Преконвенціональний	0	0-2	Роблю те, що мені приємно	-
	1	2-3	Орієнтація на можливе покарання. Підкоряюся правилам, щоб уникнути покарання	Цінність людського життя змішується з цінністю предметів, якими ця людина володіє
	2	4-7	Наївний споживацький гедонізм. Роблю те, за що мене хвалять: роблю добрі вчинки за принци- пом: «ти – мені, я – тобі»	Цінність людського життя вимірюється задоволенням, яке дає дитині ця людина
Конвенціональний	3	7-10	Мораль «пай- хлопчика». Чиню так, щоб уникнути неприятні близьких, прагну бути «хорошим хлопчиком», «хорошою дівчинкою»	Цінність людського життя вимірюється тим, наскільки ця людина симпатизує дитині
	4	10- 12	Орієнтація на авторитет. Чиню так, щоб уникнути покарання авторитету і почуття провини; виконую свій обов'язок, підкоряюся правилам	Життя оцінюється як сакральна, недоторкана цінність в категоріях моральних (правових) чи релігійних норм і обов'язків

Постконвенціональний	5	Після 13	Мораль, що ґрунтується на визнанні прав людини і демократично прийнятого закону. Чиню відповідно до власних принципів, поважаю принципи інших людей, намагаюсь уникати самоосуду	Життя цінується і з точки зору її користі для людства, і з точки зору права кожної людини на життя
	6	Після 18	Індивідуальні принципи, вироблені самостійно. Чиню відповідно до загальнолюдських універсальних принципів моральності	Життя розглядається як священне з позиції поваги до унікальних можливостей кожної людини

Дев'ять гіпотетичних дилем

*Форма А*

Дилема III. У Європі жінка помирала від особливої форми раку. Існували тільки одні ліки, які, на думку лікарів, могли б її спасти. Це була форма радію, яку недавно відкрили фармацевти в цьому ж місті. Виготовлення ліків коштувало дорого. Але фармацевт назначив ціну в 10 раз більшу. Він заплатив 400 доларів за радій, а за невелику дозу цих ліків назначив ціну 4000 доларів. Чоловік хворої жінки, Хайнц, обійшов всіх своїх знайомих, щоб позичити гроші і використав всі легальні засоби, проте зміг зібрати лиш близько 2000 доларів. Він пояснив фармацевту, що дружина помирає і просив його продати дешевше чи прийняти оплату пізніше. Але фармацевт сказав: «Ні, я відкрив ці ліки і хочу добре на них заробити». І Хайнц вирішив пробратись в аптеку і вкрасти ліки.

1. Чи повинен Хайнц вкрасти ліки?
  - 1а. Чому так чи ні?

2. (необов'язкове запитання) Хорошою чи поганою є така крадіжка ліків?

2а. (необов'язкове запитання) Чому це правильно або ж погано?

3. Чи є у Хайнца обов'язок вкрасти ліки?

3а. Чому так чи ні?

4. Якщо б Хайнц не любив свою дружину, чи повинен він красти для неї ліки? (Якщо суб'єкт не схвалює крадіжку, запитати: чи буде відмінність у його вчинку, якщо він любить чи не любить свою дружину?)

4а. Чому так чи ні?

5. Припустімо, що помирає не його дружина, а чужа людина. Чи повинен Хайнц красти ліки для чужого?

5а. Чому так чи ні?

6. (Якщо суб'єкт схвалює крадіжку ліків для чужого) Припустімо, що це домашня тварина, яку він любить. Чи повинен Хайнц вкрасти, щоб спасти домашнього улюбленця?

6а. Чому так чи ні?

7. Чи важливо людям робити все, що вони можуть, щоб спасти життя іншого?

7а. Чому так чи ні?

8. Красти – протизаконно. Чи правильно це у моральному плані?

8а. Чому так чи ні?

9. Загалом, чи повинні люди намагатися робити все, що вони можуть, щоб підкорятися закону?

9а. Чому так чи ні?

Дилема III<sup>1</sup>. Хайнц заліз в аптеку. Він вкрав ліки і дав їх дружині. На наступний день в газетах з'явилось оголошення про грабунок. Офіцер поліції містер Браун, який знав Хайнца, прочитав оголошення. Він згадав, що бачив, як Хайнц біг від аптеки, і зрозумів, що це зробив Хайнц. Поліцейський вагався, чи повинен він повідомити про це.

1. Чи повинен офіцер Браун повідомити про те, що крадіжку здійснив Хайнц?

1а. Чому так чи ні?



2. Припустімо, що офіцер Браун близький друг Хайнца. Чи повинен він тоді подати рапорт про нього?

2а. Чому так чи ні?

Продовження: Офіцер Браун повідомив про Хайнца. Хайнц був арештований і постав перед судом. Були обрані присяжні. Робота присяжних – визначити чи винувата людина у здійсненні злочину чи ні. Присяжні визнають Хайнца винним. Справа судді – винести вирок.

3. Чи повинен суддя дати Хайнцу певне покарання, а чи звільнити його?

3а. Чому це є найкращим?

4. З позиції суспільства, чи повинні люди, що порушили закон, бути покараними?

4а. Чому так чи ні?

4б. Як це застосувати до того, що повинен вирішити суддя?

5. Хайнц зробив те, що підказала йому совість, коли він вкрав ліки. Чи повинен порушник закону бути покараним, якщо він діяв за совістю?

5а. Чому так чи ні?

6. (необов'язкове запитання) Продумайте дилему: яке рішення судді, на вашу думку, є найбільш відповідальним?

6а. Чому?

Запитання 7-12 включені, щоб виявити систему етичних поглядів суб'єкта і не повинні розглядатися як обов'язкові.

7. Що означає для вас слово «совість»? Якщо б ви були на місці Хайнца, як би вплинула ваша совість на рішення?

8. Хайнц повинен прийняти моральне рішення. Чи повинно моральне рішення ґрунтуватись на почуттях чи обдумуванні і роздумах про те, що правильно і що погано?

9. Чи є проблема Хайнца моральною проблемою? Чому?

9 а. Що перетворює певну моральну проблему, чи що означає слово моральність для вас?

10. Якщо Хайнц збирається вирішити, що робити, шляхом роздумів про дійсно справедливе, значить повинна бути певна абсолютно правильна відповідь. Чи існує реально певне правильне рішення для моральних проблем, на зразок проблеми

Хайнца, чи, коли люди не згодні, думка кожного рівною мірою справедлива? Чому?

11. Як ви зможете дізнатися, що ви дійшли до хорошого морального рішення? Чи є спосіб мислення чи метод, шляхом якого людина може досягти хорошого або адекватного рішення?

12. Більшість вважає, що мислення і роздуми в науці можуть привести до правильної відповіді. Чи вірно це для морального рішення, а чи вони різняться?

Дилема І. Джо – 14-літній хлопчик, який дуже хотів поїхати у табір. Батько повідомив йому, що він зможе поїхати, якщо сам заробить для цього гроші. Джо ретельно працював і назбирав 40 доларів, необхідних для поїздки у табір, і ще трохи більше. Але перед самою поїздкою батько змінив своє рішення. Деякі його друзі вирішили поїхати на рибалку, а у батька не вистачало грошей. Він сказав Джо, щоб той дав йому зароблені гроші. Джо не хотів відмовлятися від поїздки у табір і збирався відмовити батьку.

1. Чи повинен Джо відмовитися віддати батькові гроші?

1 а. Чому так чи ні?

Запитання 2 і 3 є необов'язковими.

2. Чи має батько право вмовляти Джо віддати йому гроші?

2 а. Чому так чи ні?

3. Чи означає віддача грошей, що син хороший?

3 а. Чому?

4. Чи є важливим у цій ситуації той факт, що Джо сам заробив гроші?

4 а. Чому?

5. Батько обіцяв Джо, що він зміг би поїхати у табір, якщо б він сам заробив гроші. Чи є обіцянка батька найбільш ваговою у цій ситуації?

5 а. Чому?

6. Загалом, чому обіцянка повинна бути виконана?

7. Чи важливо дотримуватися обіцянки комусь, кого ви добре не знаєте і, ймовірно, не побачите знову?

7 а. Чому?

8. Про що найбільш важливе повинен потурбуватися батько у своєму ставленні до сина?

8 а. Чому це найбільш важливо?

9. Яким повинен би бути авторитет батька у стосунках із сином?

9 а. Чому?

10. Про що найбільш важливе повинен турбуватися син у своєму ставленні до батька?

10 а. Чому це найбільш важливо?

11. (необов'язкове запитання) Що, на вашу думку, є найбільш відповідальною позицією Джо у цій ситуації?

11 а. Чому?

### *Форма В.*

Дилема IV. У однієї жінки була дуже тяжка форма раку від якої не було ліків. Лікар Джефферсон знав, що їй залишилось пару місяців. Вона відчувала жахливі болі, але була так ослаблена, що навіть невелика доза морфію призвела б до смерті. Вона навіть марила. У спокійні періоди вона попросила лікаря дати їй достатньо морфію, що убити її. Хоч лікар Джефферсон знає, що вбивство через милосердя протизаконно, проте він планує виконати її прохання.

1. Чи повинен лікар Джефферсон дати їй ліки, від яких би вона померла?

1 а. Чому?

2. (необов'язкове запитання) Добре чи погано для нього дати жінці ліки, які б призвели до смерті?

2 а. Чому це правильно чи погано?

3. Чи повинна жінка мати право прийняти кінцеве рішення?

3 а. Чому так чи ні?

4. Жінка заміжня. Чи повинен її чоловік втручатися у рішення?

4 а. Чому?

5. (запитання необов'язкове) Що повинен би зробити хороший чоловік у цій ситуації?

5 а. Чому?

6. Чи має людина обов'язок жити, коли вона не хоче жити, а прагне закінчити життя самогубством?

7. (запитання необов'язкове) Чи має доктор Джефферсон обов'язок зробити ліки доступними для жінки?

7 а. Чому?

8. Коли домашня тварина тяжко поранена і помирає, її вбивають, щоб позбавити болі. Чи припустиме тут таке ж?

8 а. Чому?

9. Для лікаря заборонено давати жінці ліки. Чи є це неправильним?

9 а. Чому?

10. Загалом, чи повинні люди робити все, що вони можуть, щоб підчинитися цьому?

10 а. Чому?

10 б. Як це пристосувати до того, що повинен би зробити лікар Джефферсон?

Дилема IV<sup>1</sup>. Лікар Джефферсон здійснив милосердне вбивство. У цей час проходив неподалік лікар Роджерс. Він знав ситуацію і намагався зупинити лікаря Джефферсона, але ліки вже були дані. Лікар Роджерс вагався, чи повинен він повідомити про лікаря Джефферсона.

1. Чи повинен був лікар Роджерс повідомити про лікаря Джефферсона?

1 а. Чому?

Продовження: лікар Роджерс повідомив про вчинок лікаря Джефферсона. Відбудеться суд. Вибрані присяжні. Робота присяжних – визначити винна чи невинна людина у здійсненні злочину. Присяжні вирішують, що лікар Джефферсон винуватий. Суддя повинен винести вирок.

2. Чи повинен суддя покарати лікаря Джефферсона, чи звільнити?

2 а. Чому ви вважаєте таку відповідь найкращою?

3. Подумайте у категоріях суспільства, чи повинні люди, які порушують закон, бути покарані?

3 а. Чому так або ні?

3 б. Як це застосувати до рішення судді?

4. Присяжні вирішують, що лікар Джефферсон за законом винен у вбивстві. Справедливо чи ні для судді винести йому смертний вирок (за законом це можливе покарання)? Чому?

5. Чи вірним є завжди виносити смертний вирок? Чому так чи ні? За яких обставин смертний вирок повинен бути, на вашу думку, винесений? Чому ці умови важливі?

6. Джефферсон зробив те, що підказала йому совість, коли він дав жінці ліки. Чи повинен бути покараним порушник закону, якщо він діє не за совістю? Чому так чи ні?

Дилема II. Джуді – 12-річна дівчинка... Мати обіцяла їй, що вона зможе піти на рок-концерт у їх місті, якщо назбирає гроші на квиток, працюючи тимчасовою нянею і економлячи на сніданку. Вона змогла назбирати 15 доларів на квиток і ще 5 доларів додатково. Але мати змінила рішення і сказала Джуді, що та повинна потратити гроші на новий одяг для школи. Джуді була розчарована і вирішила у будь-якому разі піти на концерт. Вона купила квиток, а мамі сказала, що заробила всього 5 доларів. У середу вона пішла на концерт, а своїй мамі сказала, що провела день з другом. Через тиждень Джуді розказала своїй старшій сестрі, Луїзі, що ходила на виставу, а матері збрехала. Луїза розмірковувала чи розказати матері про вчинок Джуді.

1. Чи повинна Луїза розповідати матері, що Джуді збрехала про гроші, чи промовчати?

1 а. Чому?

2. Вагаючись, розповісти чи ні, Луїза думає про те, що Джуді – її сестра. Чи повинно це впливати на рішення Джуді?

3. (необов'язкове запитання) Чи має така розповідь зв'язок з позицією хорошої доньки?

3 а. Чому?

4. Чи важливий у цій ситуації той факт, що Джуді сама заробила гроші?

4 а. Чому?

5. Мати переконала Джуді, що вона змогла б піти на концерт, якщо б сама заробила гроші. Чи є обіцянка матері найбільш ваговою у цій ситуації?

5 а. Чому так або ні?

6. Чому обіцянки потрібно виконувати?
7. Чи важливо дотримуватись обіцянки, даної комусь добре знайомому?
  - 7 а. Чому?
8. Яка найбільш важлива річ, про яку повинна турбуватися мати у своїх стосунках з дочкою?
  - 8 а. Чому це найбільш важливо?
9. Яким повинен бути авторитет матері для доньки?
  - 9 а. Чому?
10. Про що найбільш важливе, на ваш погляд, повинна турбуватися донька стосовно матері?
  - 10 а. Чому це найбільш важливо?
11. (необов'язкове запитання) Обдумавши знову дилему, що б ви сказали, яка позиція Луїзи у цій ситуації буде найбільш відповідальною?
  - 11 а. Чому?

### *Форма С.*

Дилема V. У Кореї екіпаж моряків при зустрічі з переважаючими силою супротивниками відступив. Екіпаж перейшов міст через річку, коли ворог залишався ще на іншому боці. Якщо би хтось пішов на міст і зірвав його, то решта членів команди, маючи перевагу у часі, ймовірно, могли б втекти. Але людина, яка залишилась би позаду, щоб підірвати міст, не змогла б залишитись живою. Сам капітан – це людина, яка добре знає як проводити відступ. Він викликав добровольців, але вони не зголосилися. Якщо він піде сам, то екіпаж, ймовірно, не повернеться благополучно: він єдиний, хто знає, як варто відступати.

1. Чи повинен капітан наказати члену екіпажу піти на завдання, а чи він повинен піти сам?
  - 1 а. Чому?
2. Чи повинен капітан відіслати людину (або навіть використати лотерею), якщо це означає відправити її на смерть?
  - 2 а. Чому?

3. Чи повинен капітан піти сам, коли це означає, що люди, ймовірно, не повернуться благополучно назад?

3 а. Чому?

4. Чи має капітан право наказати людині, якщо він вважає, що це найкращий хід?

4 а. Чому?

5. Чи людина, яка отримала наказ, зобов'язана йти?

5 а. Чому?

6. Що спонукає необхідність спасти чи захистити людське життя?

6 а. Чому це важливо?

6 б. Як це пристосувати до того, що повинен зробити капітан?

7. (необов'язкове запитання) Продумуючи знову дилему, що б ви сказали, яка найбільш відповідальна позиція капітана?

7 а. Чому?

Дилема VIII. У одній країні Європи бідний чоловік Вальжан не міг знайти роботу, не знайшли її ні його сестра, ні брат. Не маючи грошей, він вкрав хліб і необхідні йому ліки. Його ввіймали і приговорили до 6 років в'язниці. Через два роки він утік і поселився у новому місті під іншим ім'ям. Він назбирав грошей і поступово побудував велику фабрику, платив своїм робітникам високу зарплатню і більшу частину свого прибутку віддавав на лікарню для людей, які не могли отримати хорошої медичної допомоги. Минуло двадцять років, і один моряк впізнав у власнику фабрики Вальжанові колишнього каторжника, якого поліція шукала в його рідному місті.

1. Чи повинен був моряк повідомити про Вальжана в поліцію?

1а. Чому?

2. Чи є обов'язковим для громадянина повідомляти владі про втікача-злочинця?

2а. Чому?

3. Припустімо, Вальжан був близьким другом моряка? Чи повинен він тоді повідомити про Вальжана?

4. Якщо про Вальжана повідомили і він постав перед судом, чи повинен суддя відправити його знову на каторгу, а чи звільнити?

4а. Чому?

5. Подумайте, з точки зору суспільства, чи повинні люди, які порушують закон, бути покарані?

5а. Чому?

6. Вальжан зробив те, що йому підказала совість, коли він вкрав хліб і ліки. Чи повинен порушник закону бути покараним, якщо він діє за совістю?

6а. Чому?

7. (необов'язкове запитання) Переосмислюючи знову дилему, що ви вважаєте найбільш відповідальним рішенням моряка у цій ситуації?

7а. Чому?

Питання 8 – 12 не є обов'язковими для визначення моральної стадії.

8. Що означає слово совість для вас? Якщо б ви були Вальжаном, що б вам підказувала ваша совість у такій ситуації?

9. Вальжан повинен прийняти моральне рішення. Чи повинно ґрунтуватись моральне рішення на почутті, а чи на умовисновках про вірне і хибне?

10. Чи є проблема Вальжана моральною проблемою. Чому?

10а. А що взагалі робить проблему моральною, і що означає слово моральність для вас?

11. Якщо Вальжан збирається вирішувати, що потрібно зробити, шляхом роздумів про істинну справедливість, то повинна існувати правильна відповідь, вірне рішення. Чи дійсно існує певне правильне рішення моральних проблем, на зразок дилеми Вальжана, а чи коли люди не погоджуються один з одним, думка кожного рівною мірою справедлива? Чому?

12. Як ви дізнаєтесь, що прийшли до хорошого морального рішення? Чи є спосіб мислення чи метод, дотримуючись якого людина може досягти хорошого або адекватного рішення?



13. Більшість людей вважає, що умовисновки чи роздуми в науці можуть привести до правильної відповіді. Чи справедливо це щодо моральних рішень, а чи вони відрізняються?

Дилема VII. Два молодих чоловіки, брати, попали у скрутне становище. Вони тасмно покинули місто і потребували грошей. Карл, старший з братів, пограбував магазин і вкрав тисячу доларів. Боб, молодший, пішов до чоловіка похилого віку – було відомо, що він допомагає людям у місті. Цьому чоловікові він сказав, що він дуже хворий і йому необхідна тисяча доларів, аби заплатити за операцію. Боб попросив цього чоловіка дати йому гроші і обіцяв повернути, коли вилікується. Насправді, Боб взагалі не був хворий і не планував повертати гроші. Хоч старий і не знав добре Боба, але дав йому гроші. Так Боб і Карл втекли з міста, кожен із тисячею доларів.

1. Що гірше: вкрати як Карл чи обдурити як Боб?

1а. Чому це гірше?

2. Що, на вашу думку, є найгіршим при обмані старої людини?

2а. Чому це найгірше?

3. Чому обіцянки повинні виконуватися?

4. Чи важливо дотримуватися обіцянки, даної людині, яку ви не дуже добре знаєте чи ніколи не побачите знову?

4а. Чому так або ні?

5. Чому не можна красти з магазину?

6. Яка цінність чи важливість прав власності?

7. Чи повинні люди робити все, що вони можуть, щоб підкоритися закону?

7а. Чому так або ні?

8. (необов'язкове запитання). Чи був старий чоловік безвідповідальним, позичаючи Бобу гроші?

8а. Чому так чи ні?

4.2. Вивчення психологічних особливостей міжособистісного спілкування підлітка

*Завдання 1.* Застосування методу анкетування для дослідження питань, що хвилюють підлітків у стосунках з ровесниками в школі й вдома та їх ставлення до школи.

*Мета:* встановити вираженість вікових та індивідуальних особливостей підлітків у питаннях, які їх хвилюють.

Дослідження проводиться серед підлітків 5-6 чи 7-8 класів. Кожен учень отримує анкету, яку повертає експериментатору після того, як її заповнить.

Анкета

Ім'я та прізвище .....

Вік .....

Клас, школа .....

Дата заповнення .....

Перед заповненням анкети учням дають такі вказівки: «Нижче наводиться перелік деяких проблем (тривоги, складностей, питань), які хвилюють хлопчиків та дівчаток твого віку. Серед них ти знайдеш й такі питання, які стосуються й тебе та хвилюють тебе, розв'язанням яких ти займаєшся. Уважно читаючи цей перелік питань, поміть знаком «+» поряд з номером ті з них, які справді тебе хвилюють. Ті питання, які тебе не хвилюють, залиш поза увагою. Якщо ж у переліку не зазначено те, що хвилює тебе, то допиши, помітивши знаком «+».

*Стосунки з ровесниками в школі й вдома*

1. Хвилює те, що не маю близького друга.
2. Хочу завжди бути з товаришами.
3. Хочу мати багато товаришів.
4. Хочу мати чудового друга.
5. Тривожить те, що не дружу з ровесниками.
6. Хвилює те, що ровесники рідко запрошують мене гуляти й гратись.
7. Мене дразнять ровесники, що я несимпатичний.
8. Мене дразнять ровесники, що я симпатичний.
9. Мене уникають ровесники, бо я незадовільно навчаюсь й погано поведжусь.
10. Тривожить те, що не подобаюсь ровесникам.
11. Ровесники сміються з мене, бо я незграбний і поганий спортсмен.
12. Ровесники ставляться до мене як до маленького.
13. Мені не подобаються мої ровесники.

14. Ровесники зневажають мене, бо я скромний і сором'язливий.
15. Вважаю своїх ровесників егоїстами.
16. У колі ровесників я гублюсь, стаю скутим, невпевненим у собі.
17. Хочу дружити (гратись, бути разом) з хлопчиками й дівчатками меншими за віком.
18. ....
19. ....
20. ....

Обробка даних анкети здійснюється за допомогою відповідної таблиці.

Питання, що хвилюють підлітків, за завданням «стосунки з ровесниками»	Кількість посилянь на проблеми (%)		Судження про вікові та індивідуальні особливості
	5, 6 класи	7, 8 класи	
1.			
2.			

Для висновків про вікові та індивідуальні особливості береться до уваги кількість посилянь (у %) на питання. Якщо кількість посилянь на те чи інше питання велика (дорівнює чи переважає 50 %), то можна припустити, що це питання є проявом якоїсь вікової особливості підлітків. Якщо їх кількість невелика, то в такому разі ймовірніше має місце та чи інша індивідуальна особливість підлітка.

*Завдання 2.* Визначення привабливості групи для підлітка

*Інструкція:* «У запропонованій анкеті оберіть найбільш близькі вам відповіді».

I. Як би ви оцінили свою приналежність до класу?

1. Почуваю себе членом класу, частиною колективу (5).
2. Приймаю участь у більшості видів діяльності (4).
3. Приймаю участь в одних видах діяльності і не приймаю участі в інших (3).

4. Не почувуюсь членом класу (2).
5. Займаюсь окремо від інших членів класу (1).
6. Не знаю, важко відповісти (1).

II. Чи перейшли би ви в інший клас, якщо б була можливість?

1. Так, дуже хотів би перейти (1).
2. Скоріше перейшов би, аніж залишився (2).
3. Не бачу ніякої різниці (3).
4. Скоріш за все залишився би в своєму класі (4).
5. Дуже хотів би залишитися в своєму класі (5).
6. Не знаю, важко відповісти (1).

III. Які взаємини між учнями у вашому класі?

A. В навчальній діяльності:

1. Краще, ніж у більшості інших класів (3).
2. Приблизно такі ж, як і в більшості класів (2).
3. Гірше, ніж у більшості класів (1).
4. Не знаю (1).

Б. В скрутних ситуаціях:

1. Краще, ніж у більшості інших класів (3).
2. Приблизно такі ж, як і в більшості класів (2).
3. Гірше, ніж у більшості класів (1).
4. Не знаю (1).

В. Поза школою:

1. Краще, ніж у більшості інших класів (3).
2. Приблизно такі ж, як і в більшості класів (2).
3. Гірше, ніж у більшості класів (1).
4. Не знаю (1).

4. Які взаємини з класним керівником?

1. Краще, ніж у більшості інших класів (3).
2. Приблизно такі ж, як і в більшості класів (2).
3. Гірше, ніж у більшості класів (1).
4. Не знаю (1).

5. Як ви б оцінили навчальну і виховну роботу у вашому класі?

1. Краще, ніж у більшості інших класів (3).
2. Приблизно такі ж, як і в більшості класів (2).
3. Гірше, ніж у більшості класів (2).
4. Не знаю (1).

Обробка для інтерпретації результатів: підраховується сума балів за кожну відповідь. Підсумковий показник за всіма розділами може знаходитися від 7 (дуже несприятлива) до 25 балів (дуже висока оцінка привабливості). Середні показники 15, 16, 17 балів.

*Завдання 3.* Дослідження проксемічної поведінки за допомогою шкали CIDS (The Comfortable Interpersonal Distance Scale).

Проксемічна поведінка як реалізація у зовнішній діяльності якостей, установок і суб'єктивних ставлень індивіда; як небальний компонент комунікативних процесів. Особливості вікової динаміки організації персонального простору і зміни в дистанції соціальної взаємодії.

Персональний простір – це частина зовнішнього світу, що безпосередньо оточує тіло, з яким людина певною мірою себе ідентифікує; це ще прийнятна мінімальна дистанція спілкування. Теоретичні засади дослідження проксеміки Е. Т. Холла.

Диференціація дистанції у спілкуванні: інтимна (до 20 см), особиста (від 45 до 120 см), дистанція соціальних стосунків (від 1,2 до 3,7 м), публічності (від 3,7 м). Вибір дистанції у залежності від факторів знайомства, екстравертованості, статі, віку.

Вимірювання у даній методиці здійснюється за допомогою олівця і паперу. Шкала CIDS представляє собою 8 радіусів по 5 см, що виходять з однієї точки. Кожен радіус є уявним «входом» (радіуси пронумеровані у випадковому порядку). Респонденту пропонується уявити собі, що шкала CIDS – це кімната, а він знаходиться в її центрі і повинен зупинити уявного партнера, який наближався в центр вздовж одного з радіусів. Респондент повинен відмітити на радіусі відстань, на якій він хотів би зупинити наближення партнера. У ролі партнера використовуються люди, різні за віком, статтю і мірою знайомства. Для прикладу, можна використати наступний список уявних партнерів:

- незнайома людина іншої статі (молодша);
- незнайома людина іншої статі (старша);

- незнайома людина тієї ж статі (молодша);
- незнайома людина тієї ж статі (старша);
- знайома людина іншої статі (молодша);
- знайома людина іншої статі (старша);
- знайома людина тієї ж статі (молодша);
- знайома людина тієї ж статі (старша).

У модифікованому варіанті методики для підлітків пропонується наступний список: батько, мати, класний керівник, однокласник, однокласниця (як найбільш значущі люди, якість емоційного спілкування з якими впливає на адаптацію до школи) і відповідні їм за віком і статтю незнайомі – чоловік, жінка, ровесник, ровесниця.

*Інструкція.* Подивіться на малюнок перед вами. Уявіть собі, що це велика кругла кімната, ви знаходитесь у її центрі, там, де лінії пересікаються. У цій кімнаті 8 пронумерованих дверей. Через двері у кімнату заходить людина. Вона рухається у напрямку до вас. Ви можете зупинити її у тому місці і на тій відстані, на якій вам найбільш зручно з нею спілкуватися. Поставте у цьому місці хрестик.

Отже, в перші двері заходить мама, поставте хрестик на лінії номер один в тому місці, де ви зупините маму...

У другі двері заходить батько...

У треті – ваш класний керівник...

У четверті двері заходять двоє людей. Це ваш однокласник і ваша однокласниця. На четвертій лінії поставте, будьте ласкаві, два хрестики та помітьте стать буквами «ч» і «ж».

У п'яті двері заходить незнайомий чоловік віку ваших батьків...

У шості двері – незнайома жінка віку ваших батьків...

У сьомі двері – незнайомий (хлопець) юнак вашого віку...

У восьмі двері – незнайома дівчина вашого віку...

Обробка і інтерпретація результатів

1. Вимірюється лінійкою відстань від центру шкали до хрестика (в мм).

2. Проводиться вирахування середньої дистанції взаємодії піддослідного, а також середнє значення дистанції по наступних показниках: дорослі, ровесники тієї ж статі, знайомі, незнайомі.
3. Аналізується сприятливі стосунки зі знайомими (несприятливими вважається стосунки із символічною дистанцією більшою із знайомими, ніж із незнайомими тієї ж статі і віку).
4. Оцінюється значущість відмінностей структури сприятливих і структури конфліктних стосунків.

Клас	Стать	Середня дистанція (мм)	Дорослі	Ровесники	Свої статі	Протилежної статі	Знайомі	Незнайомі
5-6	Ч	24	23	25	25	23	15	34
	ж	22	22	23	20	25	15	32
7-9	Ч	24	27	21	28	21	19	31
	ж	21	23	18	20	23	14	30
10-11	Ч	24	27	20	27	22	20	30
	ж	23	26	20	23	23	20	27

*5.3. Способи дослідження ставлення підлітка до навчання*  
 Завдання 1. Ставлення підлітків до навчання вивчаємо методом анкетування. Запитання подаються одразу після коротких відомостей про себе.

1. Про школу я ніколи не забуваю.
2. Мені подобається вчитись.
3. Клопочусь тим, щоб не знизити свої добрі шкільні успіхи.
4. Намагаюсь щоденно й сумлінно готуватись до уроків.
5. Підготовці уроків надаю перевагу перед іграми й розвагами.
6. Тривожить те, що деякі вчителі ставляться упереджено й байдужі до мене.
7. Мене хвилює те, що деякі вчителі виділяють «улюбленців» серед учнів.

8. Мене хвилює те, що деякі вчителі бувають несправедливі в оцінках знань і поведінки учнів, у тому числі й щодо мене.
9. Мене хвилює те, що деякі вчителі не розуміють учнів, часто висміюють їх, не цікавляться ними.
10. Мені не подобається вчитись у школі.
11. Тривожить те, що не одержую добрих оцінок.
12. Клопочусь, щоб не одержувати поганих оцінок.
13. Не розумію, навіщо мені буде потрібне те, що ми вчимо в школі.
14. Мені важко бути уважним на уроках у школі й вдома за домашніми завданнями.
15. Мене тривожить, що я не можу зосередити увагу на навчанні.
16. Мене хвилює те, що я непосидючий, часто відволікаюсь на уроках, інколи порушую дисципліну, оскільки не можу бути спокійним тривалий час.
17. Тривожить те, що я надаю перевагу іграм і розвагам, а не підготовці домашніх завдань.
18. Тривожить те, що погано вчився раніше, маю несистемні знання й постійно потребую допомоги.
19. Забуваю готуватись до уроків, нерідко приходжу в школу не підготувавши домашніх завдань.
20. Мені хочеться кинути школу.
21. Хвилює те, що в мене слабка пам'ять.
22. ....
23. ....
24. ....
25. ....

Дані заносяться у таблицю та відповідно робляться висновки про вікові та індивідуальні особливості.

Питання, що хвилюють підлітків щодо навчання	Кількість посилань на проблеми (%)		Судження про вікові та індивідуальні особливості	
	5, класи	6, класи		7, класи



1.			
2.			

*Завдання 2.* Виявити усвідомлювані мотиви самоконтролю поведінки підлітків.

Учням роздаються аркуші паперу з надрукованим на них психологічним завданням такого змісту: «Під час контрольної роботи з математики учень згадав, що запропоновану йому задачу вже розв'язували на одному з попередніх уроків, але хід її розв'язку він забув. Хлопчик хотів тихенько дістати з-під парти зошит, подивитись, але, подумавши, стримався і почав розв'язувати самостійно.

Чому учень змінив своє рішення?

Як ти вчинив би на його місці?

Одержані відповіді проаналізувати та згуртувати вказані підлітками мотиви в окремі групи залежно від їх змістовної спрямованості (мотиви самоконтролю, що належать до навчальної діяльності, колективістські мотиви, престижні, мотиви самоконтролю поведінки, що пов'язані з прагненням підлітків до дорослості й самостійності та ін.).

Підрахувати процентне співвідношення виділених груп мотивів. Дані заносяться до таблиці.

№ по пор.	Мотиви самоконтролю поведінки	Кількість учнів, що вказали на цей мотив (у %)
1.	Мотиви, що пов'язані з навчальною діяльністю	
2.	Престижні мотиви	
3.	Колективістські мотиви	
4.	Прагнення дорослості і самостійності	
5.	.....	
6.	.....	

Далі слід зробити висновок щодо провідних мотивів самоконтролю поведінки підлітків.

#### *5.4.Визначення референтності шкільних стосунків методом незавершених речень*

За допомогою 4.3.даного проєктивного тесту, розробленого й апробованого Ю.З. Гільбухом, можна визначити настрої учнів, міру їх задоволення шкільним життям, психологічний клімат в класі і т.д. Можна використовувати починаючи з 4 класу.

Кожному учневі пропонується бланк з наступними незавершеними реченнями:

1. Я навчаюсь найкраще, якщо .....
2. Я найбільш щасливий, коли мої вчителі .....
3. У нашому класі спільна робота з однокласниками є .....
4. Мої вчителі думають, що я .....
5. Коли я задаю запитання, мої вчителі .....
6. Коли я гублюсь, мої вчителі .....
7. Наш клас є .....
8. Більш за все мені у моїх вчителях подобається .....
9. Коли я добре справляюсь із завданням, мої вчителі.....
10. Менш за все в моєму класі мені подобається .....
11. Якщо тільки мої вчителі .....
12. Більш за все в моєму класі мені подобається .....

При узагальненні результатів тестування по кожному незавершеному твердженню визначається процент учнів, чиї відповіді відобразили позитивні установки, оцінки і настрої, та процент учнів, чиї відповіді на дане питання виразили негативні установки. Потім визначається кількість запитань, на які більш ніж 50 % учнів виразили позитивні установки. Для більш диференційованих та детальних результатів роботи з даним проєктивним тестом можна застосувати метод контент-аналізу.

## Тема 6. Особливості дослідження психологічних характеристик ранньої юності

### ПЛАН ОБГОВОРЕННЯ

- 6.1. Вивчення самооцінок особистості та реальних групових оцінок старшокласників.
- 6.2. Дослідження і аналіз професійних інтересів учнів старших класів.
- 6.3. Дослідження особливостей навчальної діяльності старшокласників.

#### *Конспект проблемно-орієнтованої лекції*

### 6.1. Вивчення самооцінок особистості та реальних групових оцінок старшокласників

*Завдання 1.* Дослідити групову оцінку і самооцінку особистості старшокласників, з'ясувати співвідношення самооцінок особистості та реальних групових оцінок пропонуємо таким чином. Школярам роздаються картки з переліком слів, що означають якості особистості, і з прізвищами однокласників, указані якості яких вони повинні оцінити за п'ятибальною шкалою. Картка повинна мати такий вигляд:

_____ прізвища	Марченко Ірина	Куш Олег	Рудь Світлана	....	....
якості					
Дисциплінованість					
Чесність					
Наполегливість					
Старанність у навчанні					

Самооцінку учні проводять за такими ж якостями, що й оцінку інших за п'ятибальною шкалою. Бажано також одержати

оцінки якостей особистості цих учнів і від їх учителів та зіставити з іншими оцінками.

Одержані результати дослідження доцільно використати з виховною метою. Варто тактовно ознайомити атестованого з думкою про нього однокласників і вчителів, стимулювати в нього бажання вдосконалювати себе.

### *Завдання 2. Визначення самооцінки*

Інструкція: Вам запропонований список слів, що характеризують окремі властивості людини. Прочитайте його уважно і складіть два ряди – перший ряд з слів, позначаючих, на вашу думку, позитивні риси особистості, другий ряд – негативні риси особистості. Коли ви будете відносити ту чи іншу рису до позитивної чи негативної групи, варто орієнтуватися тільки на її присутність чи відсутність, а не на міру вираженості цієї риси. Отже, ви отримали дві множини рис, наче ідеал та «антиідеал». Тепер вам залишилось відмітити в кожній множині риси, притаманні вам, і ви зможете підрахувати кількісний вираз вашої самооцінки наступним чином: для кожної множини підраховується кількість тих рис, які ви обрали, і ділиться на загальне число слів у відповідному ряду ідеалу та «антиідеалу». Результати вашого підрахунку аналізуються наступним чином: якщо коефіцієнт по позитивній множині близький до одиниці, то ви скоріш за все переоцінюєте себе, ставитесь до себе не критично. Коефіцієнт по негативній множині, близький до одиниці, говорить про вашу підвищену критичність. Коефіцієнт по негативній множині, близький до нуля, вказує на підвищену самооцінку. Коефіцієнти, близькі до 0,5, говорять про нормальну, чи адекватну, самооцінку: ви не переоцінюєте себе і в той самий час достатньо критичні до себе.

Список слів, що характеризують властивості особистості: охайність, безпечність, вдумливість, запальність, сприйнятливність, гордість, грубість, життєрадісність, турботливість, заздрість, злопам'ятність, щирість, витонченість, капризність, мстивість, наполегливість, ніжність, невимушеність, нервозність, нерішучість, нестриманість, рухливість, підозрілість, принциповість, поетичність, презирливість, радушність,

розв'язність, поміркованість, рішучість, самозабуття, стриманість, співчутливість, сором'язливість, терплячість, боягузливість, захоплюваність, впертість, поступливість, холодність, ентузіазм.

### *Завдання 3. Самосвідомість чи «образ Я»*

За допомогою цієї методики ви зможете подивитись на динамічні особливості вашої самосвідомості, як наче особливості свого теперішнього і майбутнього з точки зору ваших можливостей зрозуміти себе. Для цього вам потрібно дати собі характеристику за допомогою слів, що позначають властивості особистості (список поданий нижче) наступним чином:

- спершу вибрати слова, що характеризують вас в даний момент, ваше теперішнє Я;
- потім з цього ж списку вибрати якості, що характеризують вас з точки зору вашого уявлення про майбутнє: яким я ставлю собі за мету бути;
- з того ж списку вибрати слова, в яких розповідається ваше знання про те, яким ви повинні бути з точки зору моральних норм і зразків;
- слова, що характеризують можливе Я, яким, вам здається, ви стаєте;
- і нарешті, яким ви прагнете здаватися іншим.

Кожен ряд складається за таким принципом: першим ставиться слово, яке позначає якість, притаманну вам меншою мірою, потім ставиться слово, що позначає якість, виражену дещо більшою мірою, і т. п. Останнє місце в ряду повинно займати слово, що позначає якість, виражену найбільшою мірою. Так складаються всі ряди. Співставивши їх між собою, ви отримаєте уявлення про особливості своєї самосвідомості.

Список слів: вразливість, гордість, грубість, заздрість, мстивість, образливість, обережність, чуйність, прив'язаність, рівнодушність, розв'язність, поміркованість, рішучість, стриманість, сентиментальність, пристрасність, боягузливість, впертість.

#### Завдання 4. Репертуарні решітки

Дж. Келлі розробив техніку репертуарних решіток як метод вивчення систем особистісних конструктів, як спосіб «влізти у шкіру іншого», побачити світ його очима, ввійти в його становище».

Келлі запропонував список з 24 рольових персонажів, проте кожен дослідник може модифікувати список своєї решітки так, щоб він відповідав його конкретним вимогам. Дослідниками пропонувались такі теми списків: професії, емоції, ситуації, хвороби, фотографії людей, магазини, іноземні держави, міфологічні уявлення та ін. Для роботи з старшокласниками можна використати наступний список:

1. Вчитель, якого ви любили (чи викладач предмету, який ви любили або ж любите).
2. Вчитель, якого ви не любили (чи викладач предмету, який ви не любили або ж не любите).
3. Ваша подруга (для юнаків).  
Ваш друг (для дівчат).
4. Ваша мати (чи та жінка, яка замінила вам матір).
5. Ваш батько (чи той чоловік, який замінив вам батька).
6. Ваш брат, найбільш близький вам за віком (чи хтось, хто був вам за брата).
7. Ваша сестра, найбільш близька вам за віком (чи хтось, хто замінив вам сестру).
10. Товариш, з яким ви легко ладнали.
11. Товариш, з яким вам було важко досягти взаєморозуміння.
12. Сусід, з яким ви ладнали.
13. Сусід, з яким вам було важко досягти взаєморозуміння.
14. Людина однієї з вами статі, з якою ви б пішли в похід.
15. Людина однієї з вами статі, з якою ви б не пішли в похід.
16. Людина, з якою ви були в близьких стосунках і, якій ви зараз не подобаєтесь.
17. Людина, якій ви б дуже хотіли допомогти чимось (чи яку ви дуже жалієте).
18. Найрозумніша людина з усіх, кого ви знаєте особисто.
19. Найбільш щаслива людина з усіх, кого ви знаєте особисто.

## 20. Найбільш цікава людина з усіх, кого ви знаєте особисто.

Дж. Келлі описав шість способів виявлення конструктивів.

### *1) Метод мінімального контексту (карточна форма)*

Досліджуваному спершу пропонується підставити імена конкретних людей у рольовий список. Потім йому пропонується три елементи з цього списку і далі назвати якусь важливу якість, за якою двоє з них схожі між собою та, відповідно, відмінні від третього. Після того як експериментатор записує відповідь, досліджуваного просять назвати, чим конкретно відрізняється третя людина від двох інших (якщо досліджуваний не вказав, як саме дві людини були оцінені, чому схожі між собою, то його просять зробити це). Відповідь на це питання і є протилежним полюсом конструкту. Досліджуваному пропонується стільки тріад елементів, скільки вважатиме потрібним експериментатор. Специфічних правил не існує. Все залежить від числа конструктивів, пропонованих дослідженням.

### *2) Метод повного контексту*

При цьому методі всі елементи, виписуються на карточки, розкладаються на столі перед досліджуваним. Його просять подумати про важливі якості, характерні для різних груп людей, і обрати двох людей, найбільш схожих між собою за якоюсь значущою якістю. Коли дві перші карточки вибрані, досліджуваного запитують, чим вони схожі між собою. Потім, по мірі додавання наступних карточок, досліджуваного час від часу просять сказати, чи представляє дана карточка все ще ту ж категорію, що і дві перші карточки. Якщо карточка виключається з групи, досліджуваного просять уточнити, чи змінилась категорія групування, а чи залишилась попередньою.

### *3) Послідовний метод*

Елементи пред'являються так само, як і в формі мінімального контексту (тобто тріадами, а не групами). Однак, у цьому випадку тріади вибираються у відповідності з певною системою: кожен раз в тріаді один із елементів замінюється новим. Наприклад, після пред'явлення елементів 1, 2 і 3 елемент 1 замінюється елементом 4 і т.д.

#### *4) Метод самоідентифікації*

Елементи пред'являються так само, як і в попередньому методі, однак в тріаду завжди включається елемент «я сам». Це дає можливість стверджувати (певною мірою), що всі виявлені конструкти особистісно релевантні.

#### *5) Метод рольової персоніфікації*

Схожий на метод самоідентифікації, однак інструкція інша: «Припустімо, що ви втрюх проводите десь вечір. Що це може бути за місце? Як будуть розвиватися події? Як будете поводитесь ви? Як поведуть себе інші?» Можна використовувати й багато інших умов і ситуацій, що надасть досліджуваному більшу свободу у відповідях.

#### *б) Поєднаний метод повного контексту з методом рольової персоніфікації*

Карточки з написаними на них назвами елементів розкладаються на столі перед досліджуваним, і йому пропонується розсортувати їх на групи. Після цього в кожную групу поміщається карточка «я сам», і експериментатор задає ті ж питання, що і при використанні методу рольової персоніфікації. Для прикладу, можна використати таку форму запитання: «Припустімо, що ви повинні провести вечір з цими людьми. Що при цьому, скоріш за все, відбудеться?» і т. д. Так можна виявити суб'єктивне бачення людиною своєї взаємодії з іншими людьми і взаємодії інших людей між собою. Саме в ході такої розмови дослідник може підмітити ті реальні конструкти, які використовує дана людина.

### *б.2. Дослідження і аналіз професійних інтересів учнів старших класів*

Для визначення професійних інтересів старших школярів та спонукання свідомого і відповідального професійного вибору запропонуйте учням скласти свій особистий професійний план. Для цього потрібно, щоб учень прагнув до знаходження відповідей на наступні запитання:



- головна мета (що буду робити, яким буду, де буду, чого досягну, мій ідеал життя та творчості);
- шляхи та засоби досягнення найближчих життєвих цілей (вивчення літератури, самоосвіта, вступ до певного навчального закладу);
- зовнішні умови досягнення цілей (труднощі, можливі перешкоди, можлива протидія тих чи інших людей);
- внутрішні умови досягнення цілей (свої можливості: стан здоров'я, здібності до навчання, наполегливість, терпіння, схильності до практичної або теоретичної роботи та інші особисті якості, необхідні для навчання й роботи з даної спеціальності);
- запасні варіанти цілей і шляхів їхнього досягнення на випадок виникнення непереборних труднощів у реалізації основних варіантів.

З метою складення особистого професійного плану можна скористатися і наступними запитаннями.

*Інструкція:* Візьміть чистий аркуш паперу, ручку та дайте відповіді на такі запитання (поставте номер запитання і одразу ж напишіть відповідь, що має бути короткою і досить зрозумілою). Відповідайте на кожне запитання 2-3 реченнями у вільній формі.

1. Чи варто у наш час чесно працювати? Чому?
2. Чи потрібно здобувати професійну освіту, а чи можна й так добре прожити? Чому?
3. Які професії потрібні для України найбільше на сьогоднішній день?
4. Чи багато ви знаєте професій? Спробуйте протягом 3 хвилин у 3 стовпчики написати професії, що починаються на наступні літери:
  - на літеру «М»;
  - на літеру «Н»;
  - на літеру «С».
5. Ким би ви хотіли стати через 20-30 років? Яка ваша професійна мрія?

6. Назвіть 5-7 основних етапів на шляху до своєї професійної мрії (намагайтесь назвати ці етапи конкретніше).
7. Наскільки добре ви знаєте те, що вибираєте? Напишіть назву обраної вами професії й той навчальний заклад, де ви збираєтесь цю професію набути, а нижче – три найнеприємніше особисто для вас моменти, пов'язані з даною професією й відповідним навчальним закладом.
8. Хто і що може завадити вам на шляху до своєї мети (які люди й обставини)?
9. Що ви збираєтесь робити з тими людьми та обставинами, які будуть проти ваших професійних намірів і значно ускладнюють реалізацію ваших планів?
10. Що у вас самих може завадити при реалізації намічених планів, чи знаєте ви власні недоліки?
11. Як ви збираєтесь долати свої недоліки й готуватися до професії?
12. Чи є у вас резервні варіанти на випадок невдачі при реалізації намічених планів?
13. Що ви вже зараз робите для досягнення намічених цілей (крім того, що ви навчаєтесь в школі)?

Критерії оцінки відповідей:

- 1 бал – відмова відповідати на запитання (відсутність бажання міркувати на дану тему);
- 2 бали – чесне визнання відсутності відповіді або помилкова відповідь;
- 3 бали – відповідь є, але дуже неконкретна і не до кінця продумана;
- 4 бали – конкретна відповідь зі спробою обґрунтування;
- 5 балів – конкретна відповідь і добре обґрунтована.

Для визначення детермінуючих критеріїв професійного вибору дослідіть особистий професійний план в учнів 9-х, 10-х та 11-х класів, а також відмінності у класах суспільно-гуманітарного і природничо-математичного профілів.

### *6.3. Дослідження особливостей навчальної діяльності старшокласників*

Запропонуйте учням IX–XI класів виконати подані далі завдання і, на основі їх виконання, зробіть висновки про індивідуальні особливості навчальної діяльності.

*Завдання 1.* Дослідити вміння школярів працювати з підручником. З цією метою запропонувати їм підкреслити в анкетах ті прийоми, якими вони користуються, працюючи над підручником.

Анкета

Школа

Клас

Прізвище, ім'я

1. Працюю над підручником без олівця і паперу:

- а) виокремлюю зрозуміле від незрозумілого, намагаюсь зрозуміти останнє;
- б) подумки намагаюсь поєднати матеріал у групи, в кожній підкреслюю головне;
- в) поєдную головні думки в логічну схему;
- г) намагаюсь встановити причинно-наслідкові зв'язки; порівнюю новий матеріал з тим, що мені вже відомо; ставлю питання до нового матеріалу, відповідаю на них.

2. Працюю над підручником з олівцем:

- а) визначаю, що буду просто читати, що треба запам'ятати, що треба виписати;
- б) роблю в підручнику позначки.

3. Працюю з олівцем і папером:

- а) пишу тези;
- б) складаю конспект статті.

4. Перевіряю себе за підручником:

- а) чи все я переказав;
- б) чи правильно я переказав текст.

Анкети аналізуються, узагальнюються, робляться висновки, якими прийомами найчастіше користуються учні, працюючи з підручником, наскільки ці прийоми доцільні. Після

цього треба провести бесіду з учнями, як треба самостійно працювати з підручником.

*Завдання 2.* Вивчення підготовки учнів до складання іспитів та профілактика їх впевненості у власних силах. Запропонуйте учням продовжити наступні речення.

Я успішно складу всі іспити тому, що ...

Я успішно складу всі іспити навіть, якщо ...

Я успішно складу всі іспити незважаючи на ...

Я успішно складу всі іспити так, що ...

Я успішно складу всі іспити завдяки...

Я успішно складу всі іспити так само, як і ...

Я успішно складу всі іспити разом з ...

Я успішно складу всі іспити спираючись на ...

Я успішно складу всі іспити бо прагну...

*Завдання 3.* *Продіагностуйте за допомогою наведеної нижче методики Б.І. Рогова (грунтується на уявленнях про юнацьку психологію Ж.Піаже і І.С.Кона) ваше розуміння психологічних особливостей юнацького віку.*

*Інструкція:* «Пропонований вам опитувальник містить висловлювання, з кожним із яких ви можете або погодитись, або не погодитись, або ж дати «нейтральну» відповідь. Якщо ви згодні з даними висловлюваннями, то зліва, поряд з номером цього висловлювання, поставте знак «+», якщо не згодні – знак «-», якщо сумніваєтесь, невпевнені щодо конкретної відповіді – знак «?»».

*Примітка:* У пропонованих висловлюваннях будуть зустрічатися слова «діти», «юнаки», «дорослі». Мається на увазі, що «діти» – це учні молодших класів загальноосвітньої школи, «юнаки» – молоді люди (обох статей) у віці від 15 до 21 року, «дорослі» – люди у віці 25-45 років.

1. Поверхневість – характерна риса юнаків.

2. У порівнні з дорослими юнаки більш схильні до теоретизування.

3. Якщо юнаки думають більшою мірою про дійсне (про те, що вже є), то дорослі виносять на перший план можливе (те, що очікується в майбутньому).
4. Юнацькому віку притаманна категоричність суджень.
5. Дорослі більшою мірою, ніж юнаки, схильні до пошуку загальних принципів і законів поведінки людей.
6. Юнаки схильні перебільшувати рівень своїх знань і переоцінювати свої розумові можливості.
7. До дітей більшою мірою, ніж до юнаків, потрібен індивідуальний підхід в навчанні і вихованні.
8. Підвищена емоційна збудливість і емоційна напруженість – характерні риси юнацького віку.
9. Почуття гумору виникає і проявляється скоріше у дитячому, ніж в юнацькому віці.
10. Діти більшою мірою, ніж юнаки, схильні до «порожніх» розмов і суперечок про абстрактні предмети.
11. Серед дорослих меланхоліки зустрічаються частіше, ніж серед юнаків.
12. У творах художньої літератури юнаків більше цікавлять реальні вчинки і події, ніж думки і почуття дійових осіб, пов'язаних з цими вчинками і подіями.
13. Дітям більшою мірою, ніж юнакам, властиво підкреслювати свої відмінності від інших людей.
14. «Почуття самотності» – характерне переживання юнацького віку.
15. Суб'єктивна швидкість відчуття часу з віком помітно уповільнюється.
16. Особливості своєї зовнішності і свого фізичного розвитку більше хвилює юнаків, ніж дітей.
17. Почуття невдоволення собою тим більшою мірою притаманна юнаку, чим нижчий рівень його інтелектуального розвитку.
18. Скарги на недостатній розвиток вольових якостей (на нестійкість, сензитивність до впливів і т.д.) – характерна риса юнацької самооцінки.

19. Юнаки цінують у педагогові його «людські якості» (сердечність, здатність до співпереживання і т.п.) більшою мірою, аніж його професійну компетентність.
20. Юнаки схильні ставити максимальні вимоги до колективу.
21. Юнаки, зазвичай, вище оцінюють міру свого контакту з педагогом, аніж самі педагоги.
22. Труднощі комунікативного характеру у юнаків проявляються більшою мірою, аніж у дітей і дорослих.
23. Юнаків, зазвичай, більше цікавить музика, аніж художня література.
24. Прагнення привести своє життя у відповідність з тими чи іншими правилами більшою мірою притаманна дорослим, аніж юнакам.

#### Обробка і інтерпретація результатів

Інструкція тесту допускає ставити «?» при відповіді на запитання (якщо важко відповісти); такі відповіді інтерпретуються як неспівпадаючі з ключем.

При підрахунку результатів тестування за кожну співпадаючу з ключем відповідь респонденту приписується 1 бал, за кожну не співпадаючу відповідь – 0 балів.

Номер запитання	відповідь	Номер запитання	відповідь
1	+	13	-
2	+	14	+
3	-	15	-
4	+	16	+
5	-	17	-
6	+	18	+
7	-	19	+
8	+	20	+
9	-	21	-
10	-	22	+
11	-	23	-
12	-	24	-

Далі переводимо сирі оцінки у стандартні (Т-одиниці)

«Сирі» одиниці	Т- одиниці	«Сирі» одиниці	Т- одиниці
1	14	13	53
2	17	14	57
3	20	15	60
4	23	16	63
5	27	17	67
6	30	18	70
7	34	19	73
8	37	20	77
9	40	21	80
10	43	22	83
11	47	23	87
12	50	24	90

Стандартні одиниці дозволяють говорити про три рівні знання юнацької психології респондентом: низький – менше 40 ст. од.; середній – 40-60 і високий – більше 60 ст. од.

Респонденти з середнім рівнем знання юнацької психології зазвичай керуються повсякденним здоровим глуздом. Респонденти з високим рівнем знання юнацької психології, як правило, мають спеціальну підготовку, що виходить за межі здорового глузду. Респонденти з низьким рівнем юнацької психології керуються помилковими «теоретичними» уявленнями.

Для прикладу. Заперечення схильності юнаків теоретизування (запитання 2) пов'язано з хибними уявленнями про те, що «теоретизування» – це доросле заняття. Це невірно тому, що неможна плутати «теоретизування» як схильність до розмірковувань на абстрактно-понятійному рівні (відображає юнацький етап інтелектуального розвитку особистості) з побудовою наукових терій і концепцій, що мають об'єктивну значущість.

Інше помилкове уявлення полягає в тому, що для дітей більшою мірою, аніж для юнаків, потрібен індивідуальний підхід в навчанні і вихованні (запитання 7). Воно ґрунтується на невірному трактуванні індивідуального підходу як опіки (юнаки доросліші, аніж діти, тому вони потребують менше опіки).

Невірна (ствердна) відповідь на запитання 9 («Почуття гумору виникає скоріш у дитинстві, аніж у юнацькому віці») найчастіше пов'язана з тією обставиною, що з дітьми, мов, частіше трапляються «кумедні» ситуації. Очевидно, тут плутається зовнішній прояв (гумор з точки зору зовнішнього спостерігача) і відповідна риса особистості.

### **4.3. Плани семінарських занять**

*Тема 1. Предмет та методи дитячої психології. Закономірності психічного розвитку у дитинстві (4 год)*

1. Дитяча психологія як наука. Її роль та місце в структурі вікової психології.
2. Функції та завдання дитячої психології.
3. Структура дитячої психології: внутрішньо предметні та міжпредметні зв'язки.
4. Історія розвитку дитячої психології.
5. Закономірності психічного розвитку у дитинстві.

#### Завдання для самостійної роботи:

1. Розкрийте зміст основних понять теми: дитяча психологія, онтогенез, філогенез, ріст, розвиток, дозрівання, вікові етапи розвитку. (Форма контролю: термінологічний словник / тестовий контроль знань).
2. Схематично зобразити зв'язок дитячої психології з іншими науками із застосуванням технічних ресурсів mental maps (як от MindMaster)
3. Розкрийте роль ДП у діяльності психолога дитячого розвитку центру.



## Література

1. Вікова психологія: Навч. посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.. – К.: Просвіта, 2001. - С. 5–7, 10–39.
2. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – С.14-24.
3. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): Навч. посібник. – К.: ЦНЛ, 2005 – С. 5 –7.
4. Поліщук В.М, Вікова і педагогічна психологія: навч.-метод. посібник. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2007. – С. 59 – 76.
5. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія. Навч. посібник – К.: Академвидав, 2005. – С. 7 – 10, 24 – 30.

### *Тема 2. Методологічні й організаційно-методичні засади оцінки психічного розвитку дитини (4 год)*

1. Основні методологічні принципи дитячої психології.
2. Стратегії та етапи дослідження психічного розвитку дитини.
3. Вимоги до методичних засобів і стимульних матеріалів.
4. Особливості проведення дослідження дітей різного віку.
5. Етика наукових досліджень дитини.

### Завдання для самостійної роботи:

1. Обґрунтуйте принципи наукового вивчення вікового розвитку (у формі есе).
2. Порівняйте стратегії дослідження в дитячій психології (у формі есе).
3. Охарактеризуйте вимоги до методів і процедури дослідження в дитячій психології ( у формі 3-4 хв відеозвернення).
4. Розкрийте вимоги до методів спостереження та експерименту в дитячій психології ( у формі 3-4 хв відеозвернення).

5. Наведіть приклади змісту бланків для фіксування процесу і результатів експерименту і спостереження (презентація Power Point).

### Література

1. Белкина В.Н. Психология раннего и дошкольного детства: Учебн.пособие. – М.: Гаудеамус, 2005. – С. 5 – 14.
2. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – С.25-43.
3. Детская практическая психология: Учебник / под ред. Проф. Т.Д. Марцинковской. – М.: Гардарики, 2005. – С. 41 – 45.
4. Детский практический психолог: Программы и методические материалы: Учебное пособие / Под ред. О.А. Шаграевой, С.А. Козловой. – М.: Академия, 2001. – С. 11 – 12, 41 – 47.
5. Терлецька Л.Г, Психологія дитинства: практикум. Навч. посібник. – К.: Главник, 2006. – С. 18 – 24.
6. Урунтаева Г.А., Афонькина Ю.А. Практикум по детской психологии / Под ред. Г.А. Урунтаевой. – М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1995. – С. 5 – 38.
7. Шаграева О.А. Детская психология: Теоретический и практический курс: Учебн.пособие. – М.: ВЛАДОС, 2001. – С. 46 – 86.

### *Тема 3. Особливості оцінки психічного розвитку дитини на ранніх етапах онтогенезу (8 годин)*

1. Засади збору психологічного анамнезу щодо розвитку дитини на етапах пренатального, немовлячого та раннього дитинства.
2. Психологія про початок психічного життя. Пренатальна психологія.
3. Сім'я в очікуванні дитини. Психологія материнства і батьківства.
4. Роль рухової активності у психічному розвитку дитини немовлячого віку.

5. Приклади експериментальних досліджень психічного розвитку дитини у немовлячому віці (пам'ять та мислення).
6. Ранній вік і його значення для подальшого розвитку дитини.
7. Зразки експериментальних досліджень психічного розвитку у ранньому дитинстві (пам'ять та мислення).
8. Зародження нових видів діяльності у ранньому дитинстві.
9. Характеристики нормального розвитку дитини немовлячого і раннього віку щодо соціальної взаємодії.
10. Характеристики нормального розвитку дитини немовлячого і раннього віку щодо уваги.
11. Характеристики нормального розвитку дитини немовлячого і раннього віку щодо уваги.
12. Характеристики нормального розвитку дитини немовлячого і раннього віку щодо мовленнєвих навичок.

#### Завдання для самостійної роботи:

1. Розкрийте зміст основних понять теми: пренатальний розвиток, ембріологія, зигота, бластоциста, ембріон, плід, фаза новонародженості, комплекс поживлення, криза вертикалізації, провідна діяльність, соціальна ситуація розвитку, психічні новоутворення, безумовний рефлекс, умовний рефлекс, комплекс поживлення, безпосереднє емоційне спілкування з дорослим, сенсомоторний інтелект, орієнтувальні дії, знаково-символічна функція, ситуативно-ділове спілкування з дорослим, цілісність і предметність сприймання, сенсорні еталони, наочно-дійове мислення, система власного Я, негативізм, упертість, примхливість, свавілля, протест-бунт, соціальні емоції, гендерна ідентифікація. (Форма контролю: термінологічний словник / тестовий контроль знань).
2. Охарактеризуйте фактори, які впливають на внутрішньоутробний розвиток: ресурси та тератогени (із застосуванням технічних ресурсів mental maps, як от MindMaster)
3. Проаналізуйте систему підготовки майбутніх батьків до запліднення і народження дитини (у формі есе).

4. Проаналізуйте вплив емоційного стану вагітної жінки на розвиток дитини (у формі есе).
5. Охарактеризуйте нормативи розвитку дитини першого року життя (із застосуванням технічних ресурсів mental maps, як от MindMaster).
6. Проаналізуйте роль дорослого у перебігу кризи 3-х років (у формі есе).
7. Складіть психодіагностограму розвитку дитини немовлячого / раннього віку (презентація Power Point).

#### Література

1. Белкина В.Н. Психология раннего и дошкольного детства: Учеб. пособие. – М.: Гаудеамус, 2005. – С.45-64.
2. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – С.69-75.
3. Кайл Р. Детская психология: Тайны психики ребенка ( психологическая энциклопедия). – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – С.60-87.
4. Кочерга О.В. Психофізіологія дітей 1-3 років. – К.: Шкільний світ, 2006. – 128с.
5. Павелків Р.В., Цигипало О.П. Дитяча психологія: Навч. посібник. – К.: Академвидав,2008. – С.71-144.

#### *Тема 4. Загальна характеристика та методичні засоби оцінки психічного розвитку дошкільника та молодшого школяра*

1. Технологія дослідження дітей молодшого дошкільного віку.
2. Визначення латеральних переваг у дошкільному та молодшому шкільному віці.
3. Дослідження сформованості просторових уявлень
4. Проаналізуйте форми спілкування дитини дошкільного віку з дорослими ( за М.І.Лісіною ).
5. Охарактеризуйте роль експресивних засобів у спілкуванні дитини і дорослого.

6. Розкрийте зміст основних понять теми: гра, роль, сюжет, зміст гри, ігрові стосунки, реальні стосунки, уявна ситуація, предмети - замісники, ігрові дії, правила гри.
7. Проективні методи дослідження особистості дошкільника та молодшого школяра. Hand test.
8. Рівні розвитку ігрової діяльності ( за Д. Ельконіним).
9. Розвиток зображувальної діяльності в дошкільному віці та її діагностичне значення.
10. Аналіз дитячих малюнків. Віковий і проективний аспекти.
11. Взаємозв'язок психічних процесів дитини з розвитком її мовлення.
12. Гендерні характеристики учбової діяльності молодших школярів.

#### Завдання для самостійної роботи:

- I. 1. Охарактеризувати психологічні проблеми дошкільного дитинства:
  - проблеми спілкування з однолітками;
  - агресивна поведінка;
  - гіперактивність;
  - тривожність та страхи;
  - сибс-конфлікти;
  - проблеми адаптації.
2. Проаналізувати найбільш поширені причини виникнення означених проблем.
3. Розкрити особливості психологічної допомоги дітям ( добрати комплекс методів діагностики і терапії означених проблем ).
- II. Охарактеризувати особливості покарань і заохочень дітей дошкільного віку.
- III. 1. Дайте змістову характеристику методам психологічної готовності до навчання в школі:
  - діагностика інтелектуальної готовності;
  - діагностика емоційно-вольової готовності;
  - особистісно-мотиваційна готовність.

2. Підготувати психодіагностичний інструментарій (комплет методик діагностики психологічної готовності із стимульним матеріалом).
  3. Провести психодіагностичне обстеження дитини 5-6 річного віку з метою визначення її рівня готовності до навчання в школі.
- IV. Проаналізувати можливості використання іграшки як діагностичного матеріалу.

#### Література

1. Кулачківська С.Є., Ладивір С.О. Я – дошкільник (вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку) . – К.: Нора-принт, 1996. – 32-63.
3. Маценко В.Ф. Індивідуальний розвиток дитини. – К.: Главник, 2007. – 128с.
4. Павелків Р.В., Цигикало О.П. Дитяча психологія: Навч. посібник. – К.: Академвидав, С.171-173.
2. Агресивна дитина: як їй допомогти / Упоряд. О.А. Атемасова. – Х.: Ранок, 2010. – 176с.
3. Джинотт Х.Дж. Групповая психотерапия с детьми. Теория и практика игровой терапии / Пер. с англ. – М.: Апрель-Пресс, 2005. – 272с.
4. Марінушкіна О.Є. Порадник практичного психолога. – Х.: Основа, 2008. – 99-134.
5. Пов'якель Н.І. Психологія дитячих страхів. – К.: Шкільний світ, 2011. – С.6-28.
6. Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери старших дошкільників / Упоряд. О.А. Атемасова. – Х.: Ранок, 2010. – 176с.
7. Готовність дитини до навчання / Упоряд. С.Максименко, К.Максименко, О. Главник. – К.: Мікрос-СВС, 2003. – 112с.
8. Коробко С.Л., Коробко О.І. Робота психолога з молодшими школярами: Метод. посібник. – К.: Літера ЛТД, 2006. – С. 19-32.

*Тема 5. Психологія підлітка та методичні засоби оцінки його психічного розвитку*

1. Методика оцінки рівня розвитку моральної свідомості за Л.Кольбергом.
2. Вивчення психологічних особливостей міжособистісного спілкування підлітка.
3. Способи дослідження ставлення підлітка до навчання.
4. Визначення референтності шкільних стосунків методом незавершених речень.
5. Визначення та розвиток полімотивації у підлітковому віці.
6. Особистість жертви та агресора у шкільному насиллі. Підлітковий булінг.

Завдання для самостійної роботи:

1. Проаналізуйте вплив біологічних та соціальних факторів на антисоціальну поведінку підлітків (із застосуванням технічних ресурсів mental maps, як от MindMaster).
2. Поясніть модель підкріплення для розладів поведінки у підлітків (із застосуванням технічних ресурсів mental maps, як от MindMaster).
3. Охарактеризуйте референтну групу та дружні стосунки у підлітковому віці (есе).
4. Підготуйте психоедукаційну бесіду для підлітків на тему «Психологія успішного життя» (Презентація PowerPoint)
5. Визначте ключові характеристики психології батьківського ставлення і конфліктів з підлітком (есе).

Література

1. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – С.98-125.

2. Кайл Р. Детская психология: Тайны психики ребенка (психологическая энциклопедия). – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002.
3. Вікова психологія: Навч. посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.. – К.: Просвіта, 2001. - С. 59–78, 100–139.

*Тема 6. Особливості дослідження психологічних характеристик  
ранньої юності*

1. Вивчення самооцінки особистості та взаємних групових оцінок старшокласників.
2. Дослідження й аналіз професійних інтересів учнів старших класів.
3. Вивчення особливостей учбової мотивації та діяльності старшокласників.
4. Юність як особливий період осмислення ціннісних орієнтацій особистості.
5. Особливості сприймання та переживання екзистенційного досвіду у молоді.

Завдання для самостійної роботи:

1. Проаналізуйте вплив соціальних факторів у формуванні юнацького максималізму згідно теорії екологічних систем Урі Бронфенбреннера (із застосуванням технічних ресурсів mental maps, як от MindMaster або Power Point).
2. Поясніть специфіку використання герменевтичного методу у дослідженні екзистенційних переживань особистості у юності (із застосуванням технічних ресурсів mental maps, як от MindMaster).
3. Охарактеризуйте лінгвістично-смісловий контекст компонентів екзистенційного переживання (есе).



4. Підготуйте психоедукаційну бесіду для юнаків (студентів) на тему «Я – коваль свого щастя» (Презентація PowerPoint)
5. Визначте ключові характеристики психології професійного вибору у зрілому юнацькому віці (есе).

#### Література

1. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – С.98-125.
2. Кайл Р. Детская психология: Тайны психики ребенка (психологическая энциклопедия). – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002.
3. Вікова психологія: Навч. посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.. – К.: Просвіта, 2001. - С. 59–78, 100–139.
4. Сватенкова Т.І. Психологічні особливості переживання екзистенційної кризи особистості у юнацькому віці. *Монографія*. 2018, 257 с.
5. Булах І. С. Викладач-студент: психологія міжособистісних взаємодій: навчально-методичний посібник / І. С. Булах, Л. В. Долинська. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 105 с
6. Кон И. С. Психология ранней юности : Книга для учителя / Игорь Семенович Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 225 с.

### **4.4.Завдання для практичних занять**

#### **Заняття 1 - 2**

#### **Дослідження дитини немовлячого віку**

#### **ШКАЛА ОЦІНКИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ**

від 4 до 52 тижнів

#### **В.МАНОВОЇ-ТОМОВОЇ**

*Манова-Томова В. Психологічна діагностика раннього віку. – К.: «Вища школа», 1978. – 168 с. Карпенко Н.В. Діагностика*

*психічного розвитку дитини в роботі педагога (вчителя, вихователя. – К.: «Каравела», 2008. – 192 с.*

- Завдання 1. Обговорення у мікрогрупах особливостей дитини немовлячого віку за вказаною методикою.
- Завдання 2. Проведення дослідження дитини немовлячого віку.
- Завдання 3. Опис дослідження, оформлення висновків та рекомендацій.
- Завдання 4. Обговорення з викладачем та одногрупниками процедури та висновків дослідження.

Необхідність створення спеціального методу для оцінки психічного розвитку дітей від народження до трьох років обумовлена потребою побудови системи виховання у дитячих яслах і будинках матері та дитини, за допомогою якої можна було б забезпечити нормальний психічний розвиток кожної дитини. У 50-х роках ХХ століття у Болгарії почала збільшуватися кількість дитячих ясел, разом з тим були виявлені випадки відставання дітей у психічному розвитку, оскільки акцент у таких закладах традиційно робився на повноцінне харчування та догляд за дітьми. Міністерство народного здоров'я поставило завдання перед Науково-дослідним інститутом педіатрії вивчити особливості психічного розвитку дітей та розробити рекомендації щодо створення системи виховання. Роботу над методом дослідження було розпочато у 1954 році. Згодом у 1974 році Василка Манова-Томова видала монографію, у якій представила узагальнені результати вивчення психічного розвитку дітей, що велися майже 20 років. У 1978 році монографію було перекладено українською мовою та видано в Києві. При розробці методу дослідження Василка Манова-Томова значною мірою спиралася на роботи вітчизняних вчених – Л.С. Виготського, О.В. Запорожця, Л.А. Венгера та інших. Дослідниця розглядала психічний розвиток як єдність і взаємодію внутрішнього та

зовнішнього. Поділяла погляди авторів про закономірний розвиток психіки та існування сензитивних періодів. В основу «Шкали оцінки психічного розвитку від 4 до 52 тижнів» та «Шкали оцінки психічного розвитку від 1 до 3 років» було покладено показники Н.М. Щелованова, норми А. Гезеля та результати спостережень самої дослідниці. Для статистичної перевірки методу було проведено 2937 досліджень, з них 1349 досліджень немовлят та 1588 досліджень дітей раннього віку. Більшість дітей (80%) виховувалися в сім'ях і були залучені до дослідження через дитячу консультацію. Близько 20% досліджуваних виховувалися в денних яслах за активної участі сімей. Усі діти були фізично здоровими і без дефектів психічного розвитку, доношені, без відхилень вагітності і без ускладнень під час пологів. Дослідження проводилося в Софії та інших великих містах Болгарії.

Шкала оцінки психічного розвитку від 4 до 52 тижнів» та «Шкала оцінки психічного розвитку від 1 до 3 років» застосовуються для діагностики психічного розвитку дітей від народження до трьох років. Методики дозволяють визначити рівень розвитку дітей в окремих сферах, дати оцінку їх психічному розвитку в цілому, прогнозувати в найзагальнішому плані хід подальшого розвитку. За допомогою методик психолог може отримати інформацію про розвиток дитини у визначений момент часу, здійснювати контроль за розвитком, виявляти проблемні моменти у розвитку, визначати напрямки управління процесом розвитку, а отже, деякою мірою регулювати його зміни. «Шкала оцінки психічного розвитку від 4 до 52 тижнів» та «Шкала оцінки психічного розвитку від 1 до 3 років» можуть бути використані психологами, які працюють у дитячих садочках. Опис методики Дослідження рівня психічного розвитку немовлят та дітей раннього віку передбачає 3 основні етапи: I етап – заповнення анкети та шкали оцінки психічного розвитку досліджуваного; II етап – визначення кількісних показників; III етап – аналіз та інтерпретація отриманих результатів. I етап –

заповнення анкети та шкали оцінки психічного розвитку досліджуваного. На початку дослідження заповнюється анкета, у якій міститься загальна інформація про дитину та її найближче оточення.

#### Анкета досліджуваної дитини

Прізвище та ім'я дитини	
Дата народження	
Адреса	
Батько (вік, професія)	
Мати (вік, професія)	
Брати і сестри (вік)	
Особливості під час вагітності матері	
Особливості при народженні дитини	
Вага і зріст при народженні	
Годування	
Поява зубів	
Сон	
Переважаючий емоційний стан	
Де виховується дитина (сім'я, ясла, дитячий будинок) і відколи	
Хто доглядає дитину	
Додаткові відомості	

У ході бесіди з батьками та безпосередніх спостережень дослідник вивчає досягнення дитини в різних сферах і заповнює шкалу оцінки психічного розвитку. Залежно від мети та характеру дослідження можна виокремити два варіанти заповнення шкали.

Варіант I. Якщо метою досліджень є вивчення динаміки психічного розвитку дитини, а самі дослідження проводяться систематично, то варто перевірити рівень засвоєння дитиною всіх показників шкали. В такому випадку календарний вік дитини суттєво не впливає на процедуру дослідження. Робота розпочинається з перевірки засвоєння показників першого

мікроперіоду шкали оцінки психічного розвитку й триває доти, доки не будуть виявлені найвищі показники розвитку дитини в кожній зі сфер.

Варіант II. Якщо метою дослідження є вивчення рівня психічного розвитку дитини на даний момент часу і таке дослідження проводиться лише один раз, то його можна розпочати з перевірки засвоєння показників того мікроперіоду, до якого найближче знаходиться показник календарного віку (КВ). Наприклад, показник календарного віку (КВ) досліджуваного 17 тижнів. Оскільки на шкалі такий мікроперіод не відображений, то діагностику варто розпочати з перевірки того, чи засвоїла дитина показники, які в нормі повинні бути в немовлят у 16 тижнів. Якщо в якійсь зі сфер дитина показник засвоїла, то варто перевірити, чи не засвоїла вона показник наступного мікроперіоду (20 тижнів). Дослідник має рухатися по шкалі вверх доти, доки не виявить найвищий показник, яким оволоділа дитина у визначеній сфері. Якщо дитина в якійсь зі сфер не оволоділа показником для 16 тижнів, то варто перевірити показники мікроперіоду, який знаходиться в шкалі нижче (12 тижнів). Дослідник в плані перевірки має рухатися вниз по шкалі доти, доки не виявить найнижчий показник, яким оволоділа дитина у цій сфері. В. Манова-Томова пропонує використовувати спеціальні графічні позначки для відмітки про рівень засвоєння показників розвитку. Це дозволить досліднику побудувати індивідуальну криву психічного розвитку дитини та зіставити її з ідеальною кривою розвитку в віці немовляти чи в ранньому віці. Навпроти кожної шкали є сітка, яка утворена горизонтальними лініями, що відокремлюють показники розвитку в різних сферах, і вертикальними лініями, що відокремлюють вікові мікроперіоди в тижнях (для немовлят) і місяцях (для дітей раннього віку). В цій сітці накреслена ідеальна крива розвитку, яка може бути реалізована лише у випадку, коли психічний та календарний вік дитини співпадають. Якщо дитина засвоїла показник розвитку, дослідник заштриховує квадратик, який знаходиться в сітці

навпроти цього показника, при цьому обов'язково враховує показник календарного віку, що зазначений у низу сітки. Таким чином заштрихований квадратик завжди знаходиться на перетині двох ліній «показник розвитку» та «показник календарного віку досліджуваного». Якщо дитина засвоїла показники розвитку, що відповідають її календарному віку, то заштриховані квадратики будуть співпадати з ідеальною кривою. Якщо в дитини пришвидшений психічний розвиток і вона засвоїла показники наступного мікроперіоду, то заштриховані квадратики будуть знаходитися зліва від ідеальної кривої. В тому випадку, коли дитина має уповільнений психічний розвиток і засвоює показники пізніше, ніж передбачено віковою нормою, заштриховані квадратики будуть знаходитися справа від ідеальної кривої розвитку. Для відміток про рівень засвоєння показників розвитку можна використовувати й інші позначки, наприклад «+» або «|». Зауважимо, що порівняльний аналіз індивідуальної та ідеальної кривої психічного розвитку можна зробити лише в тому випадку, якщо дослідження дитини проводяться систематично.

Шкала оцінки психічного розвитку від 4 до 52 тижнів

Шкала для оцінки психічного розвитку в віці немовляти (від 4 до 52 тижнів) складена з 13 поділок, які відповідають мікроперіодам розвитку дитини. Поділка охоплює 4 тижні і показує певний рівень психічного розвитку: 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40, 44, 48 та 52 тижні. Кожна поділка містить чотири показники, які відображають досягнення дитини у чотирьох головних сферах психічного розвитку: в сфері моторики, сенсорної діяльності, емоційно-соціального розвитку, мовлення. У межах поділки показники розміщені в чітко визначеній послідовності: 1 – моторика (М); 2 – сенсорна діяльність (Д); 3 – емоційносоціальний розвиток (ЕС); 4 – мовлення (МВ). Кожний показник має величину 1 тиждень.

Шкала оцінки психічного розвитку від 4 до 52 тижнів

Прізвище та ім'я

Вік









	1	М	Тримає голову, якщо взяти дитину на руки																		
4	4	М В	Вимовляє невизначені вигуки та звуки																		
	3	ЕС	Вдивляється в людину, яка нахилилася над нею																		
	2	Д	Здрагається вслуховується голосний звук																		
	1	М	Підводить голову на короткий час																		
Календарний вік (у тижнях):				4	8	12	16	20	24	28	32	36	40	44	50	56					

### Заняття 3 - 4

#### Дослідження дитини раннього віку

#### ШКАЛА ОЦІНКИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ

від 1 до 3 років (15 – 36 місяців)

В.МАНОВОЇ-ТОМОВОЇ

*Манова-Томова В. Психологічна діагностика раннього віку. – К.: «Вища школа», 1978. – 168 с. Карпенко Н.В. Діагностика психічного розвитку дитини в роботі педагога (вчителя, вихователя. – К.: «Каравела», 2008. – 192 с.*

- Завдання 1. Обговорення у мікрогрупах особливостей розвитку дитини раннього віку за вказаною методикою.
- Завдання 2. Проведення дослідження дитини раннього віку.
- Завдання 3. Опис дослідження, оформлення висновків та рекомендацій.
- Завдання 4. Обговорення з викладачем та одногрупниками процедури та висновків дослідження.

Шкала для оцінки психічного розвитку дитини від 1 до 3 років (15 – 36 місяців) складається з чотирьох поділок для другого року і двох для третього. Чотири поділки для другого року – 15,

18, 21, 24 місяці – охоплюють по три місяці. Кожен показник має величину  $\frac{1}{2}$  місяця. Дві поділки для третього року – 30 та 36 місяців – охоплюють по 6 місяців. Кожен показник має величину 1 місяць. Поділка містить шість показників, які відображають досягнення дитини в шести головних сферах психічного розвитку. У межах поділки ці показники розміщені в такій послідовності: 1 – моторика (М), 2 – уміння (У), 3 – навички (Н), 4 – образотворча діяльність (О), 5 – емоційно-соціальний розвиток (ЕС), 6 – мовлення (МВ).

Шкала оцінки психічного розвитку від 1 до 3 років

Прізвище та ім'я \_\_\_\_\_ Вік \_\_\_\_\_

Місяці	Показники психічного розвитку		Відмітка про наявність показника розвитку						
	36	6	М В	Може зв'язно розповісти (переказати) простий випадок або оповідання					
5		Е С	В іграх відображає навколишнє життя і «входить» у роль						
4		О	Малює кульку, яблуко та інше						
3		Н	Самостійно роздягається і роззувається						
2		У	Вставляє п'ять кубиків один в інший						
1		М	Піднімається і спускається сходами без опори						
30	6	М В	Задає різноманітні запитання						
	5	ЕС	Можна відмовити від чогось за допомогою слів						
	4	О	Креслить криву замкнену лінію						

	3	Н	Систематично повідомляє про фізіологічні потреби						
	2	У	Розстібає три гудзики						
	1	М	Бігає значно краще						
24	6	М В	Ставить перші запитання						
	5	ЕС	Спілкується з іншими дітьми						
	4	О	Наслідуючи, креслить вертикальні і горизонтальні лінії						
	3	Н	Регулює свої фізіологічні потреби – майже не мочить штани						
	2	У	Згинає вдвоє аркуш паперу						
	1	М	Піднімається і спускається сходами, тримаючись за поручні						
21	6	М В	Може назвати п'ять зображень на картинці						
	5	ЕС	Звертається за допомогою до дорослого, коли хтось забирає іграшку						
	4	О	Креслить олівцем в межах аркуша						
	3	Н	Їсть самостійно						
	2	У	Кидає м'ячик у коробку (корзінку)						
	1	М	Пробує бігти						
18	6	М В	Намагається пов'язати два слова у речення						

	5	ЕС	Хоче все робити самостійно						
	4	О	Креслить олівцем спонтанно і завзято						
	3	Н	Пробує їсти самостійно						
	2	У	Після спостереження повторює дії з іграшками						
	1	М	Ходить стабільно, падає рідко						
15	6	М В	Вживає десять і більше слів						
	5	ЕС	Послідовно виконує два завдання за вказівкою дорослого						
	4	О	Тримає олівець і залишає сліди						
	3	Н	Тримає ложку під час їж						
	2	У	Ставить п'ять кубиків один на один						
	1	М	Ходить самостійно, але часто падає						
<b>Календарний вік у місяцях</b>				15	18	21	24	30	36

II етап – визначення кількісних показників.

Дата народження (число, місяць, рік).

Дата дослідження (число, місяць, рік).

Календарний або хронологічний вік (КВ) – це реальний вік дитини на момент дослідження. Він визначається як різниця між датою народження та датою дослідження дитини. Для немовлят показник КВ обраховується в тижнях (5 і більше днів заокруглюють до одного тижня). Для дітей раннього віку

показник КВ обраховується в місяцях (15 і більше днів заокруглюються до 1 місяця).

Найвищі показники розвитку в різних сферах – це найвищі досягнення дитини у відповідних сферах, виражені кількісно (для немовлят в тижнях, для дітей раннього віку в місяцях). Для немовлят можна визначити показники в 4 сферах:

М – моторика;

Д – сенсорна діяльність;

ЕС – емоційно-соціальний розвиток;

МВ – мовлення.

Для дітей раннього віку можна визначити показники в 6 сферах:

М – моторика;

У – уміння;

Н – навички;

О – образотворча діяльність;

ЕС – емоційно-соціальний розвиток;

МВ – мовлення.

Вік психічного розвитку (ВПР) (інші назви: загальний психічний вік дитини, психічний вік, вік розвитку) залежить від досягнень дитини в різних сферах і визначається як кількість усіх засвоєних показників, що помножена на величину показника – відповідний коефіцієнт мікроперіоду розвитку. В.Манова-Томова пропонує обраховувати показник ВПР таким чином:

$$\text{ВПР } A+B \sum(v_1*k_1) ,$$

де А – максимальний вік (поділлка), де дитина засвоїла усі показники;

n – кількість мікроперіодів, в яких дитина засвоїла лише частину показників;

Ві – кількість засвоєних показників певного мікроперіоду розвитку (йдеться про усі мікроперіоди, в яких дитина засвоїла лише частину показників); і

$k$  – коефіцієнт мікроперіоду розвитку — для показників від 4 до 52 тижнів  $k = 1$  тиждень; — для показників від 15 до 24 місяців  $k = \frac{1}{2}$  місяці; — для показників від 30 до 36 місяців  $k = 1$  місяць.

Нехай дитині виповнилося 30 місяців. Вона засвоїла усі показники для 24 місяців, а також три показники (1, 3 та 5) для 30 місяців ( $n = 1$ ). Оскільки один засвоєний показник для 30 місяців має величину 1 місяць, то вік психічного розвитку дитини буде складати 27 місяців.

Ми виокремили ще один спосіб обрахунку показника ВПР – шляхом пошуку середнього арифметичного найвищих показників розвитку досліджуваного у відповідних сферах. Такий спосіб зручний, якщо потрібно визначити рівень психічного розвитку дитини на даний момент часу і таке дослідження проводиться лише один раз.

Коефіцієнт загального розвитку (КоР) визначається як співвідношення календарного віку та віку психічного розвитку за формулою:  $100\% \text{ KB ВПР КоР} = \times$  Коефіцієнт загального розвитку свідчить про ступінь психічного розвитку дитини.

Діагностичні методики «Шкала оцінки психічного розвитку від 4 до 52 тижнів» та «Шкала оцінки психічного розвитку від 1 до 3 років» використовують для діагностики рівня та динаміки психічного розвитку дітей від народження до 3 років з метою виявлення проблемних моментів та негативних тенденцій, визначення напрямків подальшої корекційної та розвивальної роботи. Ці методики не призначені для діагностики відхилень у психічному розвитку дітей та формулювання патопсихологічних висновків. Спираючись на роботи В. Манової-Томової та власний досвід застосування методик, ми виокремили позитивні характеристики діагностичних інструментів та окремі застереження, на які варто звернути увагу досліднику .

«Шкала оцінки психічного розвитку від 4 до 52 тижнів» та «Шкала оцінки психічного розвитку від 1 до 3 років» мають низку позитивних характеристик.

1. Методики є одними з дуже небагатьох діагностичних інструментів, які розроблені для діагностики немовлят та дітей раннього віку, і мабуть, єдиними, які перекладені та опубліковані українською мовою.

2. В методиках ретельно описані характеристика, спосіб діагностики та особливості оцінки кожного із показників розвитку.

3. Методики значною мірою стандартизовані. Статистична обробка дає змогу виражати отримані результати числовими показниками. Має місце об'єктивна кількісна оцінка результатів дослідження.

4. Застосування методик не вимагає спеціальної тривалої підготовки та складного обладнання.

5. Методики дозволяють отримати інформацію про індивідуальні особливості психічного розвитку дітей.

6. Методики дозволяють зіставляти індивідуальні показники дітей з показниками вікової норми.

7. За допомогою методик можна вивчати динаміку психічного розвитку досліджуваних.

При використанні «Шкали оцінки психічного розвитку від 4 до 52 тижнів» та «Шкали оцінки психічного розвитку від 1 до 3 років» потрібно звернути увагу на окремі застереження.

1. Дослідник повинен мати достатню підготовку в сфері дитячої психології та навички використання методик.

2. При проведенні методик необхідно дотримуватися точно визначених стандартизованих умов діагностики і повної об'єктивності в оцінці результатів кожного тесту.

3. Виокремлені В.Мановою-Томовою показники не вичерпують зміст психічного розвитку дитини. Отримані в ході дослідження результати дають уявлення про особливості розвитку дітей лише в основних (4-6) сферах.



4. Методики розроблені понад 35 років тому. Оскільки відбуваються процеси акселерації, то межі вікових норм розвитку дітей у різних сферах на сьогодні потребують уточнення та деякої корекції. Інформація про роботу, проведену науковцями в цьому напрямку, відсутня.

**Заняття 5 - 10**  
**ОЦІНКА ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДОШКІЛЬНИКА**  
**За методикою Хельги Зіннхубер**  
**«Як розвивається Ваша дитина.**  
**Таблиці сенсомоторного розвитку.» (2009 р.)**

Вік, років	Вік, місяців	Показники психічного розвитку		Відмітка про наявність показника розвитку
7,5	90	Зорове сприйняття	Здатний відтворити послідовну історію в картинках, що складається з 5 дій	
	88		Операції з кількістю і числами у межах 5: знаходить такі ж картинки із позначками кількості до 5 предметів	
	86		Розпізнає час на механічному дитячому годиннику	
7	84	Зорове сприйняття	Впізнає на картинці плутанину або ж безглуздя (три з трьох)	
	82		Здатний знаходити зайвий предмет у категорії (меблі, їжа, інструменти, тощо)	
	80		Здатний описати дію, що зображена на картинці	
6,5	78	Зорове сприйняття	Може повторити жест «V» із складеного вказівного і середнього пальців	
	76		Вміє поєднати однакові монети	
	74		Може розрізнити «одинакове» і «схоже» (наприклад, будинки, дерева, колеса, тощо)	

	72	Зорове сприйняття	Може покласти 10 смужок різної довжини у порядку спадання	
	70		Операції з кількістю предметів у межах 4 одиниць	
	68		Розсортовує предмети, довжиною 4 і 5 см	
5,5	66	Зорове сприйняття	Може правильно приєднати 4 голови тварин до відповідних тулубів	
	64		Продовжує викладати мозаїку за зразком по кольору, хоча б 3 фішки	
	62		Помічає, чого не вистачає на картинці, наприклад, у будинку вікон чи ін.	
5	60	Зорове сприйняття	Складає тіло людини з 6 предметів: голови, тулуба, 2 рук та 2 ніг	
	58		На дошці з 8-10 формами для фігурок вміє всі їх правильно розложити	
	56		Розсортовує предмети (іграшки) за 3 родовими категоріями (наприклад, ляльки, машинки, посуд)	
4,5	54	Зорове сприйняття	Може відтворити жест: підняти два великі пальці на обох руках	
	52		Впізнає фігури, що частково перекривають одна одну	
	50		Складає разом 5 пар різних тварин за зразком	
4	48	Зорове сприйняття	Складає розрізану картинку з 2 елементів	
	46		Розпізнає «хлопчик» чи «дівчинка»	
	44		Розпізнає кількість «два»	
3,5	42	Зорове сприйняття	Орієнтується на вулиці	
	40		Вкладає 5 кубиків один в один	

	38		Розрізняє 3 довжини: 5, 10 і 15 см	
3	36	Зорове сприйняття	Знає різницю між «один» та «багато»	
	34		Впізнає знайомі місця	
	32		Сортує чайні та столові ложки	
<b>Календарний вік у місяцях за показником «зорове сприйняття»</b>				

Вік, років	Вік, місяців	Показники психічного розвитку		Відмітка про наявність показника розвитку
7,5	90	Дрібна моторика	Зав'язати шнурки на взуття	
	88		Провести олівцем по лабіринту	
	86		Підкинути м'яч на 1 м вгору і виймати його	
7	84	Дрібна моторика	Вибудувати фігуру (башню, будинок) з кубиків за зразком із картинки	
	82		Написати своє ім'я	
	80		Перемалювати 10 букв	
6,5	78	Дрібна моторика	Відбити м'яч від підлоги 3 рази підряд	
	76		Намалювати людину (має включати 8 елементів)	
	74		Зав'язати вузол з 2 шнурків	
	72	Дрібна моторика	Виконувати різні дії обома руками (населити буси, різати папір, тощо)	
	70		Намалювати будинок, дерево, сонце	
	68		Самостійно одягатися (без шнурків і замків)	

5,5	66	Дрібна моторика	Кинути м'яч на відстань 4 метрів з 3 спроб	
	64		Зловити м'яч, який кинули (3 рази)	
	62		Намотати нитку на катушку	
5	60	Дрібна моторика	Насилити нитку в голку	
	58		Розрізати аркуш по лінії згину	
	56		Налити собі в склянку напиток	
4,5	54	Дрібна моторика	Намалювати хрест	
	52		Самостійно намастити собі хліб	
	50		Намалювати людину «головонога»	
4	48	Дрібна моторика	Розрізає смужку паперу, товщиною 3-4 см	
	46		Застібає і розстібає гудзики; з'єднує лінією 2 точки	
	44		Ліпить з пластиліну чи глини кульку чи змійку; миє та витирає руки самостійно	
3,5	42	Дрібна моторика	Тримає олівець під час малювання 3 пальцями (вказівним, великим і	
	40		Будує вежу з 8 кубиків	
	38		Відкриває самостійно сірникову коробку	
3	36	Дрібна моторика	Малює коло за зразком	
	34		Складає аркуш паперу, згинаючи посередині	
	32		Надягає намистинки на дріт	

**Календарний вік у місяцях за показником «дрібна моторика»**

Вік, років	Вік, місяців	Показники психічного розвитку		Відмітка про наявність показника розвитку
7,5	90	Велика моторика	Переступає сходи на сходах чи драбині	
	88		Робить 10 стрибків вперед на правій і лівій нозі (спершу на одній, потім на іншій)	
	86		Їздить на двоколісному велосипеді без допомоги і додаткових коліс	
7	84	Велика моторика	Вилазить на стілець висотою 45 см без допомоги рук	
	82		Підстрибує на одній нозі на 10 см вверх і вище (через предмет/поролон розміром 10*10*60)	
	80		Стрибає з місця на 30 см у висоту і 20 см у довжину (перестрибує предмет, бар'єр)	
6,5	78	Велика моторика	Пройти на п'ятках 5 метрів	
	76		Пройти 1 м кроком канатоходця (п'ятка до носочка, по лінії) спиною вперед	
	74		Може простояти на носочках 10 с	
	72	Велика моторика	Робить 5 стрибків вперед спершу на правій, а потім на лівій нозі	
	70		Простояти на одній нозі 10 с	
	68		Робить 10 стрибків вперед у положенні «ноги разом»	
5,5	66	Велика моторика	Їздить до велосипеді з додатковими колесами	
	64		Стрибає з місця на 20 см у висоту та 20 см у довжину (перестрибує черед предмет)	

	62		Пройтись по лінії (прикладаючи п'ятку до носка) 1 м (за зразком, як канатоходець)	
5	60	Велика моторика	Встає з положення лежачи, не опираючись на руки	
	58		Робить 2 стрибки на одній нозі	
	56		Втримує рівновагу, стоячи на одній нозі хоча б 5 с	
4,5	54	Велика моторика	Стрибає з місця на 50 см в довжину	
	52		Робить 5 стрибків вправо-вліво через лінію	
	50		Пробігає 30 м за 15 с	
4	48	Велика моторика	Вільно сходить сходами, змінюючи ноги	
	46		Робить 5 стрибків підряд на двох ногах; зістрибує двома ногами з дивана	
	44		Втримує рівновагу на кожній нозі по 2 секунди; підстрибує на одній нозі по 5 разів	
3,5	42	Велика моторика	Підіймається по сходинках, не тримаючись за перила, поперемінно ступаючи; крокує, поперемінно махаючи руками в такт	
	40		Проходить 3 метри по смузі, шириною до 20 см; стрибає на 20 см в довжину і на 5 см у висоту (н-д, через м'яку іграшку)	
	38		Проносить стакан з водою 3 метри;	
3	36	Велика моторика	Їздить на триколісному велосипеді	
	34		Пробігає 15 метрів, не впавши; перестрибує через невелику перешкоду	
	32		Стоїть на обох ногах з закритими очима	
<b>Календарний вік у місяцях за показником «велика моторика»</b>				

Вік, років	Вік, місяців	Показники психічного розвитку		Відмітка про наявність показника розвитку
7,5	90	Мовлення	Називати дні тижня	
	88		Правильно назвати коло, трикутник, квадрат	
	86		Назвати спільні властивості двох предметів (ножиці і ніж, крісло і стіл...)	
7	84	Мовлення	Назвати матеріали, з яких будують дім	
	82		Скласти речення з використанням трьох заданих слів	
	80		Назвати родові поняття (фрукти, меблі, тварини)	
6,5	78	Мовлення	Назвати відмінності двох предметів	
	76		Назвати матеріал, з якого зроблений предмет	
	74		Знайти просту риму (Книжка –мишка, сонце – віконце, вікно – відро...)	
	72	Мовлення	Порахувати 10 предметів	
	70		Повторити чотири числа (від 1 до 9)	
	68		Описати дії, зображені на картинці	
5,5	66	Мовлення	Добудувати три речення по аналогії («На ліжку можна лежати, а на кріслі...»)	
	64		Запитати, що означає незнайоме слово	
	62		Запам'ятати текст дитячої пісеньки	

5	60	Мовлення	Використовувати речення з 5 слів (створіть ситуацію гри, де дитина зможе описати її)	
	58		Назвати три кольори («Якого кольору цей кубик?», «Якого кольору те намисто?»)	
	56		Закінчити три умовних речення типу: «Якщо ти голодний, то....», «Якщо тобі холодно, то...»	
4,5	54	Мовлення	Відповісти на три запитання про призначення предметів («Що роблять віником? Для чого потрібен гребінь?..»)	
	52		Розповісти, що відбулося за день (мало навідних питань і зрозумілий опис подій – «Виконано»)	
	50		Повторити речення з 5 слів. Н-д: «Мама купила яйця і хліб»	
4	48	Мовлення	Називає два протилежних значення: холодне – гаряче; мокре - сухе	
	46		Повторює коротку розповідь; запитує «хто», «де», «куди», «коли», «чому»	
	44		Використовує в розмові минулий час; переказує сенс гри, у яку щойно грався / гралася	
3,5	42	Мовлення	Показує предмети круглі і з кутами	
	40		Показує предмет червоного кольору	
	38		Використовує у розмові множину іменників; показує «право / ліво», хоч і неправильно	
3	36	Мовлення	Розмовляє з лялькою; говорить «я», «моє», «твоє», «ти»	
	34		Запитує «Що це?»; вимовляє фразу з трьох слів	
	32		Вимовляє фразу з принаймні 4 складів; просить «ще»	
<b>Календарний вік у місяцях за показником «мовлення»</b>				



Вік, років	Вік, місяців	Показники психічного розвитку		Відмітка про наявність показника розвитку
7,5	90	Слухове сприйняття	Визначити пору року за картинкою (Яка зараз пора року?)	
	88		Визначити на слух першу букву у слові (у 4-5 словах)	
	86		Показати праву і ліву сторони	
7	84	Слухове сприйняття	Показати вказівний і безіменний пальці	
	82		Відрахувати 5 ударів (хлопніть декілька разів по столу і попросіть дитину зробити те саме)	
	80		Показати коло, трикутник, квадрат	
6,5	78	Слухове сприйняття	Знайти зображення трьох названих професій	
	76		Визначити числа від 1 до 4 на слух (Дай мені три камінці з коробки)	
	74		Орієнтація в просторі: зрозуміти слово «передостанній»	
	72	Слухове сприйняття	Показати лікоть, коліно, п'ятку.	
	70		Розуміння часу: вчора, сьогодні, завтра	
	68		Визначити на слух, яке слово зайве (вишня, слива, дім, груша, яблуко)	
5,5	66	Слухове сприйняття	Виконати трикомпонентне прохання (Принеси мені м'яч, поклади книжку на стіл та закрій двері)	
	64		Вловити плутанину на слух («Вода суха», «Риба летить по небу»)	

	62		Запам'ятати число від 1 до 9 на 1 хвилину	
5	60	Слухове сприйняття	Визначити предмети, що стосуються трьох видових понять (меблі, фрукти, інструменти)	
	58		Зрозуміти на слух прості правила гри	
	56		Зрозуміти слова: гладкий – шершавий, тяжкий -легкий	
4,5	54	Слухове сприйняття	Показати три кольори («Дай мені синю карточку»)	
	52		Зрозуміти слова: більше – більш за все (у кого більше камінців? А у кого більш за все?)	
	50		Зрозуміти сова: товстий – тонкий, прямий - кривий	
4	48	Слухове сприйняття	Називає з декількох запропонованих варіантів те, що літає	
	46		Кладе за інструкцією «щось під щось»; правильно розуміє слова «втомлений», «голодний»	
	44		Виконує прохання «дай мені два....»; розуміє поняття «вранці / ввечері»	
3,5	42	Слухове сприйняття	Розрізняє на слух голосні;	
	40		Уважно слухає розповідь	
	38		Показує великий і вказівний пальці	
3	36	Слухове сприйняття	Показує «більше / менше»; розрізняє на слух 2 удари	
	34		Показує 6 названих частин тіла	
	32		Розрізняє «він», «вона», «воно»	

<b>Календарний вік у місяцях за показником «слухове сприйняття»</b>	
---	--

Навчальне видання

**Дитяча психологія з практикумом**

**Комплекс навчально-методичного забезпечення дисципліни  
для підготовки бакалаврів усіх напрямів**

Н. М. Когутяк, В.М. Мицько, Ю.Р. Сидорик

Підп. до друку 10.12. 2020 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.  
Гарнітура “Times New Roman”. Ум. друк. арк. 7,3.  
Тираж 100 пр.

Видавець